

LEPA VAI TALI KI LANGI

Pepa fakahinohino
ki he ako feako'aki ki
he tanaki e vai 'uha

SOPAC

Sida

Teuteu'i mo paaki 'e he
South Pacific Applied Geoscience Commission (SOPAC)
Suva, Fiji Islands

Lipooti kongokonga kehekehe 'a e SOPAC fika 544

'Ikai 'eke ha totonu

Ko e fakamatala 'o e ngaahi tekinolosia, ngaahi hokohoko fakangaue, ngaahi koloa, me'a ngaue, ngaahi me'afua pe ngaahi naunau 'i he tohi ni 'oku 'ikai 'uhinga ia ko e fokotu'u mai pe fakamo'oni ki ai 'a e United Nations Environment Programme (UNEP) South Pacific Applied Geoscience Commission (SOPAC) pe ko e Talasiti ki he Langa Fakalalakaka 'a Tonga (TCDT). Ko e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi sio 'oku fakaha 'i he tohi ni 'oku 'ikai ke 'uhinga ia kene fakafofonga'i 'a e UNEP, SOPAC pe TCDT.

LEPA VAI TALI KI LANGI

PEPA FAKAHINOHINO
KI HE AKO FEAKO'AKI KI
HE TANAKI E VAI 'UHA

Fakama'opo'opo 'e he South Pacific Applied Geoscience Commission (SOPAC) ma'ae United Nations Environment Programme (UNEP) 'o fengae'aki fakataha mo e Talasiti ki he Langa Fakalalakaka 'a Tonga (TCDT) pea fakapa'anga 'e he The Swedish Development Agency (SIDA)

2004

TEPILE 'O E KANOTOHI

Talamu'aki

Ngaahi Fakamalo

TALATEU

Ko e ako ki he ako'i 'o e kau faiako 'i he utu 'o e vai'uha

Ko hai te ne ngaue'aki 'a e tohi ni?

Koeha e founa hono ngaue'aki e tohi ni?

iv

v

1

1

2

2

I PUIPUITU'A

Ko e ha hono 'uhinga 'oku fakahoko ai ha ako feako'aki ki he

tanaki'anga vai melie 'i he kolo?

Ko e ha hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e hokohoko 'o e ako?

5

5

7

II FOUNGA HONO PALANI, FA'UFA'U MO TEUTEU'I 'O E AKO FEAKO'AKI

Ko hono loloa

Kohai ke kau mai he ako?

Kau faiako

Feitu'u 'oku fai ai e ako

Me'a Fononga

Tokotaha Ta Fakatata

Me'a ngaue mo e naunau

Koe lisi ke fakapapau'i e ngaahi me'a ki he ako

9

9

9

9

10

10

10

10

11

III TEFITO'I FAKAKAUKAU 'O E AKO FEAKO'AKI

Falala pe kia kita

Ako mei he'ete fai e ngaue

Ko e me'a 'a kita

Fakafuofua 'o e ngaahi taimi ako

Fokotu'utu'u 'o e ako

Fokotu'u e ngaahi kulupu

Faingofua ke feliuliuaki

Founa e 'o e feako'aki mo e fanga ki'i tokoni

'Oku ke mateuteu ke fai ha ako feako'aki 'i ho kolo?

Hokohoko atu 'a e feinga fakalalakaka e taukei ngaue

Fakalele 'o e ako mo e ngaahi fakakaukau : Ko e ngaue ki he kau faiako

pea mo e kau ngaue ki he kakai

Ngaue 1: Fakalele 'o e ako

Ngaue 2: Tanaki e ngaahi fakakaukau

13

13

13

13

13

13

13

13

14

15

15

16

16

16

17

IV NGAHI NGAUE MO E ME'A NGAUE KI HE AKO FEAKO'AKI	21
Fakafe'iloaki 'o e kau ako	21
Ngaue 3: Fakafe'iloaki 'o fakatatau ki hotau faikehekehe mo e me'a 'oku tau fai tatau ai	21
Ko e ngaahi taumu'a	22
Ngaue 4: Ngaahi 'amanaki mo e manavasi'i	22
Ngaue 5: Faka'apa'apa'i 'a e ngaahi tukunga lolotonga	23
Ngaahi fakamanatu	23
Ngaue 6: Ika Lahi, ika si'isi'i	24
Ngaue 7: Faikehekehe 'a e ngaahi fakakaukau	24
Me'afua ki he ngaue faka'aho	25
Ngaue 8: Ngaue'aki e kaati	25
Ngaue 9: Ngaahi fofonga fiefia, mamahi mo sai pe	26
Ko hono sivi'I faka'osi 'o e feako'aki	27
Ngaue 10: Ngaahi me'a kuo malava	27
Ngaue 11: Kokoe kimu'a mo e 'osi 'a e ako	27
Ngaue 12: Fakafonu e foomu 'o tali fehu'i	28
Fakakau mai 'a e kolo mo hono fa'unga pule	29
Ngaue 13: Ko hotau kolo mo 'etau ngaahi fakakaukau	29
Ngaue 14: Fa'u Mape - Ngaahi founa 'utu vaimelie 'i he kolo	31
Ngaahi fatongia 'o e fefine mo e tangata 'I he kolo pea mo'ena felave'i	33
Ngaue 15: Fo'i siakale 'e 2	33
Mahu'inga e ma'a e vai ki he mo'uilelei	35
Ngaue 16: Talanga'i 'a e vai lelei mo e vai kovi	35
Ngaue 17: Tangike vai 'uli - kohai te ne solova	36
Ngaue 18: Fale'i lelei mo e kovi	38
Monomono mo e Fakafo'ou	40
Ngaue 19: Ko e manatu ki he lepa tali ki langi	41
Ngaue 20: 'A'ahi ki he kolo	42
Ngaue 21: Ko e tepile 'o e monomono mo e fakafo'ou 'o e ngaahi founa 'o e utu 'o e Vai 'uha	
Ngaue 22: Ko e ngaahi fakamole mo e ngaahi lelei 'o e 'tauhi lelei 'o ho'o founa utu vai 'uha	
Palani	46
Ngaue 23: Ngaue fakaako fo'i pula(Ngaahi tefito'i palopalema mo hono ngaahi veteange)	46
Ngaue 24: Ngaahi sitepu hoko - Ko e tepile ma'ama'a ke fa'u ai 'a e ngaahi palani ki he kaha'u	50
Ongoing Monitoring	52

V NGA AHI LAU'I PEPA 'O E MO'ONI

La'i pepa mo'oni 1a: Ko e lisi fakapapau'I e teuteu e faiako	56
La'i pepa mo'oni 1e: Ko e ngaahi 'ulungaanga lelei 'o e tokotaha faiako	57
La'i pepa mo'oni 2: Ko e kau mai mo e fa'unga pukle fakakolo	58
La'i pepa mo'oni 3: Ko e vai'uha mo e mo'ui lelei	60
La'i pepa mo'oni 4: Ngaahi kongokonga 'o e founa tali'anga vai 'uha	61
La'i pepa mo'oni 5: Ko e metuliki kakato	62
La'i pepa mo'oni 6: Ko e founa hono fufulu e tangike vai 'uha	64
La'i pepa mo'oni 7: Fika'i 'a e lahi 'o e vai 'i ho'o tangike	65
La'i pepa mo'oni 8: Faito'o ho'o tangike vai melie	66

Talateu

Ko e tohi ko 'eni ko e ako fekau'aki ki he utu 'o e vai 'uha na'e fa'u ia ko e kongā 'o e poloseki 'a e United Nations Environment Programme(UNEP) na'e hingoa ko e "Poloseki kamata ki hono fakāivia 'a e kakai fefine 'i hono utu 'o e vai 'uha 'i he fanga ki'i motu 'o e Pasifiki" pea na'e fakapa'anga ia 'e he Pule'anga Sueteni.

Ko e tohi ni na'e fa'u ke tokoni ki he ako ki hono "Ako'i 'o e Kau Faiako" ki he kau ngaue ki tu'a kau ai mo honau ngaahi tokoni mei he polokalama Ama Takiloa 'a Fafine Tonga (Village Women Development Programme)(VWDP) mo e Talasiti ki he Langa fakalalakā 'a Tonga(TCDT) na'e fai 'i Vava'u, Tonga mei he 'aho 12 ki he 'aho 14 'o Me 2004.

Ko e tohi ni 'oku fakataumu'a ia ke ngaue'aki 'e he ngaahi kautaha ta'engāue fakapule'anga(NGOS), ngaahi kautaha fakakolo(CBOs) pe ko e kakai 'oku nau kau 'i he tanaki 'o e vai 'uha pea 'oku lahi 'a e ngaahi founga fakafekau'aki, me'a ngaue mo e ngaahi ngaue fa'u mei he ngaahi sipinga lelei taha mei he ngaahi ma'u'anga tala kehekehe. Ko e ngaahi founga, ngaahi naunau moe ngaahi ngaue na'e ngaue'aki ia 'i he "Ako ki hono ako'i 'o e Kau Faiako" pea na'e fakafaingamalie 'a e ngaahi fakalelei ki he tohi ni 'o fakatefito mei he ngaahi fakamatāla mai 'a e kau ako.

'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i ko e ngaahi feliliuaki hokohoko ki he ngaahi founga, ngaahi ngaue fakaako mo e naunau 'oku faka'ai'ai tupu mei he a'usia mei he ngaahi kolo ko e langa fakalalakā fakafekau'aki 'oku hokohoko ma'u pe.

Ko e poloseki ko 'eni ko e kongā ia 'o e taumu'a 'a e UNEP ke langa 'a e tanakik'anga vai 'uha 'i he feitu'u 'e ua 'o 'Afilika mo e Pasifiki. Ko e Earthcare Africa na'a ne fakahoko 'a e kongā fakā'afilika 'i Kenya pea ko e South Pacific Applied Geoscience Commission (SOPAC) na'a ne fakahoko 'a e kongā 'o e Pasifiki 'i Tonga ni. Ko e UNEP na'a ne fakafaingofua'i 'a e fe'aveaki 'a e ngaahi fakamatāla 'i he ongo feitu'u 'e ua. Ko e fakafofonga 'o e UNEP na'a ne kau 'i he ako ki hono "Ako'i 'o e kau faiako" pea na'a ne malava 'o 'omai 'a e fakamatāla mei Kenya pea ko e ma'u'anga fakamatāla ia ki he ngaahi ngaue, ngaahi naunau pea mo e tohi.

Tanaki atu ki he Tohi 'oku 'i ai 'a e ngaahi seti fakahinohino ki hono Utu 'o e vai 'uha 'i he ngaahi fonua 'o e Pasifiki 'a e ko e 'oku fakataumu'a ke fakahinohino 'a e ngaue'aki e utu 'o e vai 'uha ki he'enau ngaahi fiema'u fakā'api pea mo fakahinohino 'a e kakai 'i he founga e fakalalakā 'a e ngaahi poloseki ki he utu 'o e vai 'uha.

'Oku mau amanaki te ke ngaue'aki 'a e tohi ni ki he ako 'i he ngaahi tukui kolo 'a e 'oku ke ngaue ai pea ke hanga 'o liliu ia ke fe'unga mo e atakai 'o ho kolo pea vahevahe atu e 'u lesoni na'e ako mo e SOPAC pea mo e Talasiti ki he Langa Fakalalakā 'a Tonga .

'Ofa ke monu'ia ho'omou ako.

Ngaahi fakamalo

Ko e tohi ni 'oku ne fakafofonga'i 'a e ngaahi ngaue fakataha mo e lava me'a 'a e tokolahi 'i he teuteu 'o e ako ki he "Ako'i 'o e kau faiako" na'e fai 'i Vava'u, Tonga mei he 'aho 12 ki he 14 'o Me 2004 ko e kongā 'o e poloseki 'a e United Nations Environment Programme (UNEP) na'e ui ko e Poloseki kamata ki hono fakavia 'o e kakai fefine ki he utu 'o e vai 'uha 'i he ngaahi 'Otu motu 'atolo 'o e Pasifiki pea na'e fakapa'anga 'e he Pule'anga Suetuni.

'Oku totonu ke 'i ai ha fakalangilangi makehe ki he ngaue na'e fai 'e Sarah Whitfield 'i he'ene fa'u 'a e ngaahi ngaue mo e ngaahi naunau ki he ako ki hono "Ako'i e kau faiako" 'a ia ko e tefito ia 'o e tohi ni.

'Oku mau fakamalo ki Tonga Community Development Trust (TCDT) 'i he'enau fakahoko 'a e ako fakalotofonua ki he "Ako'i e kau Faiako" 'i Vava'u. 'Oku mau fakamalo lahi ki he poupu lolotonga 'a e ako na'e fai 'e Pita Fatai pea mo e kau ngaue 'a e TCDT 'i Vava'u.

'Oku mau loto ke fakaha 'a e angalelei na'e fakahoko mai ki he timi poloseki mo e kau ako 'e he kakai 'o 'Utungake mo Matamaka, Naahi kulupu kakai fefine feime'atokoni, Potungaue Mo'ui -'Ofisi Vava'u , Potungaue Ngaue - 'Ofisi Vava'u pea mo e 'Ofisi e Kovana Vava'u.

'Oku mau loto ke fakaha 'a 'emau loto fiefia mo'oni ki he tokoni mahu'inga 'a e Pule'anga Sueteni mo e UNEP, Nairobi na'a ne fakangofua mai ke mau fakalele 'a e fo'i Poloseki 'i he Pasifiki tautautefito 'emau fakamalo kia Elizabeth Khaka mei he UNEP na'a ne vahevahe mai kiate kimautolu 'ene taukei mei he ngaahi kolo 'i Kenya.

'Oku mau fakamalo ki he ngaahi tokoni kehekehe mei he kakai kehekehe 'o lava ai 'a hono kamata mo hono fa'u 'o e tohi ni.

Ko hono fakalukufua, 'oku mau fakamalo ki he kau ako 'o e "Ako ki he ako'i e kau faiako" koe'uhi ko 'enau ngaue malohi mo e fiefia (tautautefito ki he'enau fa'ifa'itaki'i), ngaahi tokoni fakafakakaukau lolotonga 'a e ako - Pita Fatai(TCDT, Nuku'alofa), David Wyler (TCDT, Nuku'alofa), Matavai Mafoda'eata (TCDT, Va'a ki tu'a 'Eua), 'Iunisi Fe'ao (TCDT, Va'a ki tu'a 'Eua), Neti Tupou (TCDT, Va'a ki tu'a Ha'apai), Foki Tala'a Kakau (TCDT, Va'a ki tu'a Ha'apai), 'Ofa Halaifonua (Poate Vai Vava'u), Pati Fusikata (Potungaue Palani Vava'u), 'Alaipuke 'Esau (To'utupu Vava'u), 'Ofa Masila ('Ofisi Kovana Vava'u), Leopino Fa'asolo (Potungaue Mo'ui Vava'u), Mele Tonga Vea (TCDT, Va'a ki tu'a Vava'u), Talimoni Tulikihakau (TCDT Va'a ki tu'a Vava'u), Mele Hifo Latu'ila (Potungaue Ngoue - Va'a e kakai fefine mo Andrew Barous (Peace Corps Vava'u).

Malo 'Aupito

TALATEU

Ko e ako ki hono Ako'i 'o e kau faiako ki he utu 'o e vai'uha.

Ko e ako ki hono ako'i 'o e kau faiako ki he utu 'o e vai'uha na'e fai ia 'i Vava'u, Tonga mei he 'aho 12 ki he 15 'o Me 2004. Na'e kau mai ki ai 'a e kau ngaue ki tu'a 'o e kakai mei he Polokalama Fakalalaka 'o e kakai fefine 'i he kolo 'a e Tonga Trust(TCDT), ko e ako na'e fakatefito ia ki he founa fakafekau'aki 'a ia na'e fakamamafa'i ai 'a e "Ako tupu mei he ngaue." 'I hono ngaue'aki 'a e founa fakasitepu, ko e kau ako na'e fakataukei'i kinautolu ki he ngaahi me'angaue fakafekau'aki pea na'a nau kau 'i he ngaahi ngaue pea mo e ngaahi fehu'i fakafekau'aki 'a ia 'e malava ke nau ngaue'aki 'i ha ngaahi ako 'i he kaha'u 'i he utu 'o e vai'uha 'i he ngaahi kolo.

'I he'emaui fakataha mai ki he loki fakataha 'o e Kovana 'i Neiafu, ko e Polokalama ako ni na'e kamata 'aki ha ngaahi fehu'i ke fai ki ai ha loto taha 'i he ngaahi taumu'a fakalukufua 'o e ako. Na'e fai 'e he kau ako ha fo'i ngaue na'e tupu ai hono toe sivi'i mo fakamahino'i 'a e fo'i fakakaukau ko e kaungangaue fakatokolahi. Na'e muimui mai leva 'a e fo'i fehu'i 'i he ongo fo'i siakale 'e 2 'a ia na'e hanga ai 'e he kau ako 'o sivi'i 'a e ngaahi fatongia 'o e tangata pe ko e fefine 'o felave'i mo e ngaahi fatongia 'i he kolo 'oku felave'i tonu mo e vai.

Lolotonga 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni na'e vahe tolu 'a e kau ako - kulupu 'e taha ko e kakai tangata pea kulupu 'e ua ko e kakai fefine - (finemui mo longomo'ui) mo e (matu'otu'a ka e potoange) ke fakafaingofua 'enau talanga'i fakaekinautolu ha tatau mo e kehekehe 'enau vai.

Ko e 'aho ua 'o e ako na'e fakamamafa ki he fehokotaki mahu'inga 'i he va 'o e vai lelei mo e mo'ui lelei. Ko hono ngaahi ngaue na'e kau ai 'a e ki'i kulupu si'isi'i na'e talanga'i ai 'a e vai lelei mo e vai kovi 'a ia na'e ma'u ai 'e he kau ako ha talateu mo e to e sio ki he ngaahi mahaki fakatupu 'e he vai. Ngaahi fehu'i na'e kau ai ko e tangike 'o e vai kovi. Ko hai na'a ne fai ia? mo e "fale'i lelei, fale'i kovi." 'a ia na'a ne 'oange 'a e faingamalie ki he kau ako ke nau fakahaha honau ivi fakatata, mo 'enau 'ilo lelei 'a e fakakaukau faka-kolo 'o felave'i ki he vai mo e mo'ui lelei. 'I he 'osi 'a e 'aho na'e hanga 'e he kau ako 'o fakatata'i pea na'e fu'u ola lelei (mo fakaoli) 'o fakatupulaki ai pe 'enau 'ilo pea moe founa hono fakahoko 'o e ngaahi fekau.

Na'e kamata e 'aho hono tolu 'aki ha'anau 'a'ahi ki 'Utungake - ko e taha ia e ngaahi kolo ko hono ngaahi founa utu vai 'uha na'e toki langa ni pe - ke alea'i 'a e ngaahi founa fakatekinikale ki hono fakalele mo hono monomono 'o e ngaahi founa utu vai 'uha. Hili pe 'enau 'a'ahi ko e kau ako na'a nau foki mai ki he holo 'o e kolo pea vahevahe kinautolu ki he kulupu 'e ua pea nau fakakakato 'a e "Metuliki 'o e monomono mo e fakafo'ou. 'I he'enau foki mai ki Neiafu na'e hanga 'e he ngaahi kulupu 'o 'omai 'enau metuliki kakato 'o nau alea'i ha ngaahi fakamatata

'oku te'eki ke ma'u

Koe'uhi ke fakalelei'i 'a e si'isi'i 'a e tolonga 'a e ngaahi founa utu 'o e vai 'uha he kuohili ko e toenga 'o e 'aho na'e fai ai 'a e 'analaiso mo e palani ke ma'u 'a e ngaahi palopalema tefito mo fakamahino ai hanau ngaahi veteange 'e ala malava. Na'e ongo'i 'e he kau ako ko e 'a'ahi na'e fu'u fakatupu fakakaukau 'aupito pea ne fakaha mahino mai 'a e pole mo e faka'amu ki he ngaue fakalalakaka.

Koe'uhi ke fakamalohi'i 'a e pule'i mo e fa'u tu'utu'uni fakafeitu'u ko e pongipongi fakamuimui na'e ngaue'aki ia ki he taimi palani ma'ae kau ako ke nau alea'i pea nau fa'u tu'utu'uni fakaekinautolu pe ki he ngaahi ngaue 'o e kaha'u, ngaahi taumu'a fakaikiiki pea mo e ngaahi sitepu hoko mai

Ko hai te ne ngaue'aki 'a e tohi ni?

Ko e tohi ako ni ko e fakahinohino fakangaue ia ke ngaue'aki 'e he kau ngaue ki tu'a 'a ia na'a nau kau 'i he ngaahi poloseki pe ngaahi polokalama ki he utu 'o e vai'uha. 'Oku fakataumu'a ia ke ne tokoni'i kinautolu ke nau poupu ki he kau memipa 'o e kolo ke langa 'enau 'ilo mo e poto'i ngaue fakatekinikale ki hono monomono mo e fakafo'ou 'o e ngaahi founa utu 'o e vai'uha, pea pehe ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi me'a mahu'inga fakasosiale mo fakakolo.

Neongo ko e tohi ni na'e fakataumu'a pe ia ke muimui'i 'a e ako ki hono Ako'i 'o e kau faiako 'a e na'e fai 'i Vava'u, 'oku mau 'amanaki ko e kau ngaue 'i he kolo 'i he ngaahi fonua motu kehe 'o e Pasifiki 'e 'aonga kiate kinautolu. Neongo ko e tohi ni 'oku sio taha pe ia ki he utu 'o e vai'uha, ko e founa fengae'aki pea mo e ngaahi ngaue 'oku hoko ai 'oku fe'unga 'a noa pe ke liliu ki ha fa'ahinga taumu'a pe. Kau memipa 'o e ngaahi komiti vai, kau taki 'o e kolo, ngaahi Potungae 'a e Pule'anga, ngaahi Poate Vai, pehe pe mo e kau memipa mo e ngaahi kautaha 'oku nau ma'ae ngaahi feitu'u hange ko e mo'ui, ako mo e langa fakalalakaka 'o e to'utupu 'oku faka'ai'ai kinautolu ke nau ngaue'aki e tohi ni.

'Oku mau 'amanaki 'i hono ngaue'aki 'o e tohi ni, ko e kau ngaue ki tu'a, kau ngaue NGOs pea mo e kau memipa kehe te nau langa 'a e ngaahi poto'i ngaue mo fa'u ha ngaahi fakakaukau 'a e 'e lava ke ngaue'aki ki he ngaahi ngaue fakalalakaka kehe pea mo e ngaahi ngaue 'oku totonu ke fai he kolo.

Ko e founa hono ngaue'aki 'a e tohi ni.

Konga I 'o e tohi ni 'oku ne 'omai 'a e fakamatala puipuitu'a 'e lava ke lau ki mu'a hono fai ha ako feako'aki 'o tefito mei he kolo. 'Oku ne hanga 'o fakamatala'i 'a e ngaahi 'uhinga ki hono ngaue'aki 'o e founa feako'aki mo e ngaahi naunau lolotonga ha ako fakakolo ki he tanaki 'o e vai 'uha, pea mo fakamatala'i 'a e mahu'inga 'o e hokohoko 'o e polokalama 'o e ako.

Konga II 'oku fakataumu'a ia ke ne tokoni'i 'a e kau ngaue ki tu'a ki he palani, fa'ufa'u mo fokotu'u ha ako fakakulupu 'i he kolo. 'Oku teuteu ha ngaahi fehu'i 'i he 'osi 'o e konga ko 'eni ke ngaue'aki ko ha me'a ngaue fakapalani.

Konga III 'oku ne fakaha nounou 'a e ngaahi mo'oni mo e founa 'o e ako fakafekau'aki pea 'oku ne fakakau ai ha ngaahi fakahinohino mo ha fanga ki'i mo'oni fakaangaanga ma'ae kau fakafaingofua. 'Oku 'i ai 'a e ngaue fakaako ki hono fakafaingofua'i mo hono talanga'i kuo 'osi teuteu ke tokoni'i 'a e kau fakafaingofua pea mo e kau faiako fakakolo ke nau ngaue'aki 'enau ngaahi poto'i fakangaue.

Konga IV 'oku fakataumu'a ia ki he ngaahi fakamatala fakasitepu 'o e ngaahi ngaue mo e naunau fakafekau'aki 'a ia 'e lava ke ngaue'aki lolotonga 'a e ako 'o e utu 'o e vai'uha. 'i he ngaahi ta'u lahi pea takai he kolope kuo fa'u ai ha ngaahi naunau fakafekau'aki 'o felave'i mo e ngaahi poloseki mo e ngaahi polokalama vai. 'Oku filifili mai ha ngaahi ngaue mo e ngaahi naunau ki he ako ki hono ako'i 'o e kau faiako 'a e 'oku ha he tohi ni. Lahi mo e ngaahi ngaue fakaako 'oku tanaki mai ke ngaue'aki 'e he kau faiako lolotonga 'a e ako fakakolo pe ko e ngaahi ako 'i he kaha'u.

Oku fu'u matu'aki mahu'inga 'aupito ke fakakaukau ke ngaue'aki 'a e ngaahi founa fakafekau'aki ki hono fakalele, save'i mo hono sivi'i ha ngaahi ngaue fakakolo felave'i mo hono fakalele mo e monomono 'o e ngaahi founa utu vai 'uha. Ko hono tanaki 'o e fakamatala ko 'eni 'e tokoni ia ki he ako fakakolo ke tuha mo taau mo e fiema'u 'a e kau memipa 'o e kolo. 'Oku ne tokonia kotoa 'akinautolu 'oku kau (kau ai e kau ngaue ki tu'a kae tautautefito ki he kau memipa 'o e kolo) ke nau talanga ki he ngaahi feitu'u 'oku palopalema'ia pea mo fa'u ha ngaahi fakalalakaka hokohoko ma'u pe 'o tefito mei he ngaahi lesoni na'e ako. Lahi e ngaahi naunau na'e 'osi fa'u pea ko e ngaahi ako 'i he kaha'u 'i he ngaahi founa fakafekau'aki, save'i mo sivi'i 'e tokoni lahi 'aupito. Ka neongo ia 'oku kamata'aki 'a e ki'i ngaue fakaako 'i he faka'osinga 'o e ngaue ko 'eni 'e tokoni ki he kau memipa 'o e kolo ke nau kamata fakakaukau ki ha founa te nau save'i mo sivi'i 'a e ngaahi ngaue kuo fai pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ngaue ki he kaha'u.

'Oku 'i ai mo e ngaahi fakamatala tanaki mai 'i he la'i pepa mo'oni 'oku tu'u 'i he konga kimui 'o e tohi ni. Ko e fakamatala ko 'eni te ne tokoni ke pou pou ki ho'o ako 'i he kolo. Te ke mei loto ke lau 'a e ngaahi la'i pepa mo'oni kimu'a pe te ke lave kiate kinautolu lolotonga 'a e konga totonu takitaha.

Ko e konga lahi 'o e ngaahi ngaue fakaako fakafekau'aki 'i he tohi ni ko e ola ia 'o e ngaahi poini mahu'inga mo e ngaahi fakatata na'e fa'u 'e he kau memipa 'o e kolo. Ko e ngaahi ola mahu'inga ia 'o e ako koe'uhi ko e fakamatala mo hono naunau 'e lava ia ke ngaue'aki ki he ngaahi pousita, ko e pemifeleti, ngaahi ngaue fakaako pea mo e ngaahi tu'uaki ki he kolo kau ki he vai, mo'ui lelei pea mo e mahu'inga 'o e utu 'o e vai'uha ke lelei ma'u pe.

Fakatauange 'e 'aonga 'a e ki'i tohi ni ki ho'o ngaue.

I
PUIPUITU'A

I PUIPUITU'A

Ko e ha e 'uhinga 'oku fakahoko ai ha ako fakafekau'aki 'i he utu 'o e vai 'uha 'i he kolo?

Katoa 'i he Pasifiki 'oku lahi 'a e ngaahi founa utu 'o e vai'uha kuo 'ikai to e lava 'o ngaue. Taimi lahi ko e vai 'oku fakatupu puke ki he ngaahi famili. Taimi e ni'ihiki ko e kakai 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e ngaahi 'ilo 'oku fiema'u pe ngaahi poto'i ngaue ke monomono 'enau ngaahi founa utu vai'uha. Mahalo 'oku te'eki pe ke ako'i kinautolu ki ha founa ke monomono ai ha tepi vai 'oku mama, faito'o e vai 'i he tangike pe fokotu'u ha uaea tainamu ke ta'ofi 'a e namu. Neongo ia 'oku lahi 'a e ngaahi faingata'a 'oku ne ta'ofi e kakai mei he monomono mo fakafa'ou 'enau ngaahi founa utu vai'uha. Ko e ni'ihiki pe 'eni e ngaahi 'uhinga 'oku 'ikai ke tauhi lelei ai 'e he kakai 'enau ngaahi founa ma'u'anga vai.

- **Ta'etokanga.** Fa'a fakakaukau e kakai 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga kehe ke ngaue'aki ki ai honau taimi mo 'enau pa'anga.
- **Masivesiva.** Ko e kakai 'oku 'ikai ke lahi fe'unga 'enau pa'anga ke totongi'aki 'a e ngaahi naunau pe kongokonga tautautefito 'o kapau ko ha monomono lahi 'oku fiema'u.
- **Valekua.** Ko e taimi mo e fakahinohino lahi 'e fiema'u ke fakahoko ai 'a e ngaahi poto'i ngaue kuo ako.
- **Ma.** 'Oku 'i ai ha ni'ihiki 'oku nau ma ke kole ha tokoni pe fale'i.
- **Ilifia.** 'Oku 'i ai ha ni'ihiki 'oku 'ikai ke nau fieako pe 'ahi'ahi ha me'a fo'ou. Ko e ngaahi fatongia fakafonua te ne lava pe 'o ta'ofi ha kakai fefine pe kakai tangata mei he fatu ha ngaahi tu'utu'uni pe fakahoko ha ngaahi ngaue monomono pe fakafa'ou.
- **Fetu'utaki Kovi.** Ko e kau memipa 'e ni'ihiki 'o ha famili mahalo pe 'oku te'eki ke nau alea'i 'a e ngaahi fatongia totonu felave'i mo e monomono mo e fakafa'ou.

Ko e ako fakafekau'aki ki hono utu 'o e vai 'uha 'oku tokoni ia ki he kakai e kolo ke nau tokanga'i 'a e ngaahi ngaue fakatekinikale 'o e ngaahi founa utu 'o e vai'uha pea ke tokanga'i ma'u pe ke nau 'ata ki he vai'uha 'oku lelei ki ha ngaahi ta'u lahi ka hoko mai.

Ko hono tokonaki pe 'o e ngaahi fale'i fakatekinikale pe founa ki hono monomono pe fakafa'ou 'o e ngaahi founa utu vai'uha 'e 'ikai 'aonga ia ki he kakai 'o e kolo ke nau fai ha ngaue mahu'inga pehe.

Ko e tufotufa 'o e pemifeleti pe fai ha ako te ne 'omai e ngaahi fakamatala fakatekinikale he 'ikai te ne lava ia 'o liliu 'a e to'onga mo'ui 'a e kakai 'a e ko e 'e fiema'u ke fakapapau'i ko e ngaahi founa utu vai'uha 'oku tauhi lelei'i. Ke mahino ko e ngaahi famili 'e hokohoko 'enau ma'u vai lelei 'oku mahu'inga ke tokanga'i loua 'a e fakatekinikale mo e fakasosiale 'o e utu 'o e vai'uha.

Taimi lahi ko e ngaahi tafa'aki fakatekinikale 'oku fakakaukau'i ko e 'uluaki pea ko e sitepu pe ia 'oku fiema'u ke tokoni ki he kakai ke nau monomono mo fakafa'ou 'enau ngaahi founa utu vai'uha. Ko hono teuteu 'o e ngaahi fakamatala 'i he founa? Ke fai ha monomono pe fakafa'ou 'oku fa'a fakakaukau ia 'oku fe'unga pe ia. Ka neongo ia 'oku mahuinga ke fai ha tali ki he fehu'i Ko e ha hono 'uhinga?

Ko e ako fakafekau'aki ki he utu 'o e vai'uha te ne tokoni ki he kakai 'o e kolo ke tokanga'i loua 'a e tafa'aki fakatekinikale mo e fakasosiale. Ko e kau mai pe fakafekau'aki 'oku felave'i ia mo e langa e poto 'o e kakai. 'E malava 'eni 'i hano langa mo fakamalohiange 'a e ngaahi 'ilo lolotonga, taukei mo e poto'i ngaue. Ko e kakai fefine mo e kakai tangata 'i he kolo(kau ai e finemui mo e talavou) 'oku nau fa'a ma'u 'a e ngaahi 'ilo mo e ngaahi poto'i ngaue

'oku 'ikai fa'a ngaue'aki. 'I he ako fakafekau'aki ko e kau ako 'oku nau ma'u ai ha faingamalie ke ngaue'aki 'a e 'ilo mo e poto ke 'analaiso 'a e ngaahi mo'oni'i me'a fakafa'oituitui mo fakakulupu. Ko e founa ko ia 'oku ne faka'ata e kau ako ke nau fe'aonga'aki 'i he'enau ngaahi 'ilo pea nau 'inasi mei he taukei 'a e kakai 'o e kolo. Ko e founa ngaue fakafekau'aki 'oku ne fakafaingamalie e kau ako ke nau hanga 'o 'ilo'i honau ngaahi ngata'anga ki he lava lelei ke fai ha monomono mo ha fakafa'ou 'a e ngaahi utu'anga vai'uha pea nau fakataha 'i hono fa'u 'a e ngaahi fiema'u ke fai ke veteange 'a e ngaahi palopalema. Ko e 'ilo mo e poto fakafeitu'u 'oku na hanga 'o fakapapau'i ko e ngaahi feinga he kaha'u 'e ola lelei.

Koe'uhi ko e ako fakafekau'aki 'oku ne fakamalo'ia'i 'a e poto 'o e kakai 'o e kolo, ko e ngaahi feinga ke fakakau mai 'a e kakai fefine 'oku tu'u lotoloto. Ko e founa fakafekau'aki 'oku ne fa'u ha 'ataakai 'oku fanongoa ai 'a e le'o 'o e kakai fefine pea nau ma'u mafai ke lea mo vahevahe 'enau ngaahi fakakaukau mo 'enau ngaahi taukei. Ko ha founa fakafekau'aki mo'oni te ne fakangofua 'a e kakai fefine mo e kakai tangata ke nau vahevahe tatau mo ako katoa 'a e ngaahi poto'i ngaue 'oku fiema'u ki he monomono mo fakafa'ou. Te ne fakalotolahi'i 'a e kakai fefine mo e kakai tangata ke nau sivi'i 'a e ngaahi 'uhinga 'i mui felave'i mo e ngaahi fatongia ke tangata pe fefine 'o felave'i mo e utu 'o e vai 'uha. Te ne faka'ata 'a e kakai

Ko e fakafekau'aki 'oku fa'a taimi loloa ka ko e founa fakafekau'aki mo'oni mo'oni ten e ma'u ha ola lelei mo tolonga.

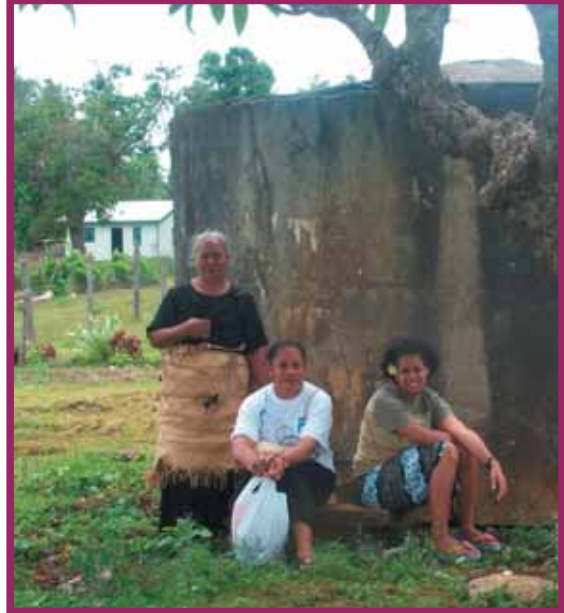

fefine pe kakai tangata ke fai ha ngaue kehe ia mei he faifatongia fakafonua 'i he taimi 'oku totonu fe fai pehe. Ko e founa fakafekau'aki te ne tokoni ke fakalaka 'a e fetu'utaki tata'u pe 'i he fakafamili mo e fakakolo. Neongo pe 'e 'i ai e taimi 'e mole ai ka ko e ngaahi founa fakafekau'aki 'oku lele ma'u pe pea te ne lava 'o liliu 'a e ngaahi felave'i tangata pe fefine ki he leleiangae Ko e ako fakafekau'aki 'oku fakataumu'a ia ke lahitaha 'a e ngaahi fatongia 'a e kakai e kolo. 'Oku ne faka'ai'ai 'a e kakai ke nau fa'u ha ngaahi tu'utu'uni pea fakahoko ia 'o 'oua 'e tali pe ki ha ngaahi fokotu'utu'u na'e fatu ma'anautolu 'e ha kakai kehe. 'Oku taki atu 'eni ke nau ma'u 'a e ongo 'o e pule'i. 'Oku mahuinga

'eni ki he lelei 'i he taimi loloa. Ko e founa fakafekau'aki 'oku ne fakamahino'i mai 'a e mahuinga 'o e kau mai 'a e kolo kae toe mahuingaange 'a e pule'i lelei 'o e utu 'o e vai'uha 'e he kolo. 'Oku ne langa mo fakamalohi'i 'a e founa ngaue fakakolo ke pou pou mo fatu tu'utu'uni felave'i mo e utu 'o e vai'uha.

Ko e ha e 'uhinga 'oku mahuinga ai 'a e hokohoko 'o e ako ni?

Fakaloto'i, pole'i, faka'ai'ai pea mo e ngatanga 'o e ngaahi taukei 'i he ngaahi me'a felave'i mo e monomono mo e fakafo'ou 'o e ngaahi founa utu vai'uha. Koe'uhi 'oku mahuinga 'a e lele lelei 'i he taimi loloa 'a e ngaahi founa utu vai'uha, ko e ngaahi me'a ni 'oku fiema'u ke tokangaekina tatau pe 'i he faka'api pea mo e fakakolo. Ko e founa faka-sitepu 'oe polokalama ako ni 'oku fiema'u ia ke langa ai 'a e fakalotoa ki he fakalele mo e mono-mono 'o e ngaahi founa utu vai'uha. Faka'fou 'i hono sivi'i 'o e ngaahi felave'i 'i he va 'o e va lelei mo e mo'ui lelei, ko e kau ako te nau lava 'o sio lelei ki he mahuinga 'o e tauhi lelei 'o felave'i mo e mo'ui lelei 'a e ngaahi famili. Ko e kau ako te nau 'ilo'i ko e faka'ehi'ehi 'a e ki 'ki he mo'ui lelei. te ne faka'ai'ai 'a e kakai ke nau hanga 'o fakamu'omu'a 'a e ngaahi ngaue monomono mo e fakafo'ou ke fika 'uluaki. Ko 'ene fokotu'u pe 'o fika 'uluaki, ko e ngaahi 'api mo e kakai 'o e kolo 'oku ngalingali te nau foaki 'a e tokanga fe'unga ki he ngaahi tafa'aki fakatekinikale 'o e monomono mo e fakafo'ou 'o e ngaahi founa utu vai'uha.

"Na'a ku ako e me'a lahi fakakongokonga iiki pe" Ko e tokotaha ako mei he ako ki hono "Ako'i e kau faiako".

II

'OKU ANGA FEFE

HONO

PALANI

FOKOTU'UTU'U MO

TEUTEU 'A E AKO

FAKAFEKAU'AKI

II 'E ANGA FEFE HONO PALANI, FOKOTU'UTU'U MO TEUTEU HA AKO FAKAFEKAU'AKI.

Loloa mo hono Taimi

Ko e ako 'aho tolu (ko e ako'i 'o e kau faiako 'i Vava'u) te ne faka'ata ko e ke ke fakakakato 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau ka he 'ikai te ne 'oatu ha taimi lahi fe'unga 'i he 'analaiso loloto, alealea'i mo e palani. Ko e palani lelei 'o e ako 'oku mahu'inga. Fakakaukau'i lelei 'a e ngaahi fiema'u 'a'au mo e kau memipa 'o e kolo ke fakakakato, pea ke tohi ki lalo 'a e lahi 'o e taimi 'oku fiema'u. Manatu'i 'a e ngaahi fatongia 'o e ngaahi 'api pea mo e kolo na'a malava ke fakahoko ha ngaahi ako taimi nounou 'i ha taimi loloa. Ngalingali 'oku sai ke palani ha 'aho kakato 'e taha pe ua 'o kau fakataha mo e 10 pe lahi ange 'o e houa ako pongipongi pe efiafi 'i ha fo'i mahina 'e taha. Alea'i mo palani mo e kolo pe ko e ha 'a e founga lelei taha ki he ako.

Tokanga'i 'oku taimi'i 'a e ngaahi houa ako ke 'oua 'e mo'ua ai 'a e kau ako 'i ha ngaahi fatongia kehe. Hange ko 'eni me'a ni 'e 'alu kotoa 'o toutai, 'alu ki 'uta pe kau 'i ha fakataha fakalotu lolotonga 'a e taimi fakalele 'o e ako? Feinga pe ke ala liliu ngofua 'okapau 'e 'i ai ha ngaahi liliu. Ngaahi putu, ngaahi mali, ngaahi fa'ele pea mo e ngaahi ngaue fakakolo kehe te nau lava 'o uesia 'a e taimi 'o e ako. Fehu'i ki he kau memipa felave'i mo ha ngaahi me'a 'e hoko 'i he kaha'u pe ha ngaahi 'aho malolo.

'Oku mahu'inga ke feinga ke tauhi ha tukunga ma'olunga 'o e kau 'i he ako lolotonga 'a e ngaahi houa ako katoa. Ko e kau ako kuo pau ke nau loto'aki 'a e kau ki he ako taimi kakato pea/pe kau 'i he ngaahi houa ako katoa. 'Oku ne uesia 'a e ngaahi houa ako 'o kapau 'e tomui mai 'a e kakai pe 'alu ki mu'a. 'I he taimi lahi 'e 'ikai faingofua 'eni, tautautefito 'o kapau 'oku taimi loloa 'oku hoko ai. Kapau 'e holo 'a e tokolahi 'o e kau 'i he ako fehu'i ki he kau memipa 'o e kolo ki ha fale'i pea fokotu'utu'u ha ngaahi founga ke liliu 'a e kakano 'o e polokalama pe ko e taimi.

Fili'i 'o e kau ako

Fakakaukau'i e founga 'e a'u ai ki he kau memipa tokolahi 'i he kolo 'e malava kae 'oua 'e fakahoko 'a e ako 'oku fu'u tokolahi e kau ako. Ko e tokolahi fe'unga 'o e kau ako ko e toko 24 pea 'oua 'e to e tokolahiangi 'i he toko 27 koe'uhi ke lava 'o fa'u ha kulupu iiki 'e 3 mei ai ke fakafaingofua 'a e ngaahi alealea pea faka'ai'ai mai 'a e kau mai 'a e kau ako katoa. 'Oku totonu ke ke fakalele 'a e taimi ako tatau tu'o lahi koe'uhi ke malava 'e he kau ako kotoa 'o kau mai.

Faka'amu ko e vaeua 'o e kau ako ko e kakai fefine. Kapau 'oku malava kole mu'a ki he kau memipa 'o e kolo ke nau alea'i ha kakai kehe ke nau tokanga'i 'a e fanau 'a e kau fa'e fanau taha pe ua ka nau 'ata mai 'o kau 'i he ako. Fakakatoa pea 'i he ngaahi ngaue'e ni'ihii 'oku fiema'u ke tuifio 'a e ngaahi kulupu fefine mo tangata. Ko e ngaahi ngaue pe houa ako 'e ni'ihii 'e lelei ke fakalele 'e he kulupu fefine 'ata'ata pe tangata 'ata'ata.

'I he ngaahi kolo 'e ni'ihii ko e fanau mo e to'utupu 'oku nau fai 'a e ngaahi ngaue faka'api mo e fakakolo 'o felave'i mo e utu 'o e vai'uha. Ko e to'utupu 'oku fa'a 'i ai 'enau fakakaukau 'aonga pea 'oku totonu ke 'oange ha'anau faingamalie ke nau vahevahe ai 'enau ngaahi taukei fakaekinautolu pe pea mo e kau matu'otu'a. Ko kinautolu 'a e kau le'o 'o e kaha'u 'o e ngaahi ma'u'anga vai 'o e kolo pea 'oku fiema'u ke nau ako 'a e founga hono tauhi 'a e ngaahi founga utu 'o e vai'uha. Feinga ke ke fakakaukau ha ngaahi founga ke fakakau mai e to'utupu ki he ako fekau'aki, mahalo 'i ha ngaahi ako mavahe pe tataki faka'apiako.

Kau Faiako

Ko e ako pe ko e ngaahi houa ako 'e lava pe ia ke tataki 'e ha tokotaha faingofua 'e taha ka 'e saiangi kapau 'e toko 2 'a e ongo fakafaingofua 'oku na taukei fakatou'osi ki he ngaahi founga

fakafekau'aki. Te ne faka'ata 'a e ongo fakafaingofua ke na fetongitongi 'i he fakalele 'o e ngaahi taimi ako mo tokanga'i 'a e founa ako mo lekooti 'a hono ola.

Feitu'u ke fai ai e ako

Fili ha feitu'u 'oku fakafiemalie, 'i ai hono maama lelei pea to e 'ata'ata ki he fe'alu'aki tau'ataina 'a e kau ako mo vahevahe fakakulupu ngaue iiki. Fakakaukau iiki ki he malava 'e ha longoa'a mei tu'a 'o maumau'i 'a e ako. Feinga ma'u pe ke 'i ai ha 'ata'ata fe'unga 'i he holisi pe ko ha feitu'u ke fakapipiki ki ai 'a e ngaahi saati ko e 'oku huke.

Me'a Fononga

Kapau 'oku malava, alea mo e kolo ki ha ngaahi fiema'u fakafononga mo hono fakamole koe'uhi ke lava kotoa e kau ako 'o kau 'i he ako pea foki hao ki 'api 'i ha taimi lelei. Kapau 'oku malava tokanga'i 'a e kau memipa matu'otu'a 'i he kolo ke nau ma'u ha tokoni ke 'ave kinautolu ki he feitu'u 'oku fai 'a e ako.

Tokotaha Ta Fakatata

'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi founa mo e ngaahi ngaue fakafekau'aki kuo 'osi fa'u fakamamani lahi pea 'oku nau ngaue'aki 'a e ngaahi naunau pea mo e ngaahi ta fakatata 'osi fa'u pe ia ki mu'a, hange ko e ngaahi fakatata 'o e tangata mo e 'akau poupu, pousita, la'i ta etc. Neongo ko e ngaahi tokoni ki he mamata kuo 'osi fakamo'oni'i 'oku 'aonga 'aupito, ko e ngaahi founa mo e ngaahi ngaue na'e filifili ki he ako 'i Tonga ni 'oku 'ikai fiema'u ai ha poto fakatafakatata 'a ha tokotaha 'oku taleniti'ia.

Ko e fa'u 'o e ngaahi me'a ngaue mo e naunau 'i he loto kolo ko e konga mahu'inga ia 'o e founa ako. Ko hono taumu'a ke ne tokoni'i 'a e kau memipa 'o e kolo ke nau fa'u 'enau me'a ngaue mo 'enau naunau te ne hiki 'enau a'usia ki 'olunga. Kapau 'e 'i ai ha ngaahi fiema'u 'oku ha mai pe ko e faka'amu 'a e kakai 'o e kolo ko e ngaue 'a e tokotaha ta fakatata 'e lava ke fakangaue'i lolotonga pe hili 'a e ako ke sivi ha ngaahi ta fakatata pe ta ha fakatata 'o ha ngaahi ola ke ngaue lahi 'aki.

Me'a ngaue mo e ngaahi Naunau

'Oku mahu'inga ke ma'u 'a e ngaahi naunau ko 'eni ka kuo pau ke fiema'u ha taukei ki hono ngaue'aki 'o kapau 'oku si'isi'i pe.

- Ngaahi saati hukehuke
- Ngaahi pepa fahimanu
- Pepa taibe
- Tekisita(lanu kehekehe)
- Ngaahi peni, peni vahevahe(ngaahi lanu kehekehe-sai ke ma'u mo ha ngaahi naunau ta fakatata kehe ka malava)
- Ngaahi me'a tamate
- Ngaahi la'i kaati fefeka
- Seloteipu pepa
- Ngaahi helekosi
- kulu

Ngaue'aki lelei 'a e ngaahi naunau 'oku ala ma'u. Sai ke fakakaukau ke ngaue'aki 'a e ngaahi lau'akau, ngaahi matala'i 'akau, ngaahi va'a'akau, ngaahi nge'esi fingota, ngaahi nge'esi pulu, ngaahi tenga'i 'akau pe ko e ngaahi naunau fakaenatula kehe.

'I he taimi ni fiemalie pea ke feinga ke ma'u ha'o fiefia 'i he ako!

Ko e lisi 'o e ngaahi fehu'i 'i he peesi hokomai 'e lava ia ke tokoni ki ha'o palani ha'o ako. 'E lava pe ke ke teuteu ha lisi 'o ha ngaahi fehu'i 'o tefito mei he ngaahi fiema'u fakaikiiki 'o ho'o ako 'a'au.

Lisi fakaako 'o e ngaahi Fehu'i ke fakapapau'i hono mo'oni

Loloa mo e Taimi'i

- 'Oku loloa lelei 'a e ako - 'ikai fu'u loloa pe fu'u nounou?
- Na'a ku fakakaukau ki he ngaahi me'a ka hoko mai pea mo e ngaahi 'aho malolo katoa?
- 'Oku malava ke kau katoa ki he ngaahi houa ako 'i he ngaahi taimi ako?
- 'Oku 'i ai ha faingamalie 'e ala liliu e polokalama 'o ka 'iai ha ngaahi liliu?
- Na'a ku alea'i mo palani 'a e ako mo e kakai fefine pea mo e kakai tangata mei he kolo?

Kau Ako

- 'Oku 'i ai ha fika fe'unga 'o e tokolahi 'o e kau ako ki he houa ako takitaha?
- 'Oku vaeua 'a e kau ako ko e kakai fefine?
- 'Oku alea'i ha ni'ihiki ke nau tokanga'i 'a e fanau 'a e ngaahi fa'e iiki 'oku kau he ako?
- 'Oku malava nai ke kau 'a e to'utupu 'i he konga 'o e ako pe ngaue?

Feitu'u 'oku fai ai e ako

- 'Oku fakafiemalie, maamangia mo 'ea lelei 'a e feitu'u 'oku fai ai e ako?
- Oku 'ata'ata ki he 'alu faingofua pea fa'u ha ngaahi kulupu iiki pe fai ha lesoni fakatata?
- 'Oku 'i ai nai ha 'ata'ata ke fakapipiki ai 'a e ngaahi saati huke mo e ngaahi pousita?
- 'Oku 'ata'ata nai 'a e feitu'u ko ia mei he ngaahi longoa'a mei tu'a?

Me'a fononga

- 'Oku 'i ai nai ha faiako pe fakafaingofua 'osi teu'i 'e toko 2 ke na fakalele 'a e ako?

Transportation

- Kuo fai nai ha ngaahi alea pea alea'i 'a e ngaahi fiema'u mo e fakamole fakame'afononga 'o kapau 'oku fiema'u?
- 'Oku tokoni'i nai 'a e kakai matu'otu'a mo faingata'a'ia ke nau 'alu ki he feitu'u 'oku fai ai 'a e ako?

Me'a ngaue

- Kuo u teuteu nai ha lisi pea tanaki 'a e ngaahi naunau te u fiema'u ke 'omai ki he ako pe ko e taimi ako?

III

KOE NGA AHI MO'ONI
MOE NGA AHI FOUNGA
FAKAFEKAU'AKI

III KO E NGAHI MO'ONI MO E NGAHI FOUNGA FAKAFEKAU'AKI.

Falala pe kia kita

Ko e ako 'i he kolo 'oku 'ikai ko e taumu'a lahi ia. Ko e fakafekau'aki pe ko e kau ki ai 'oku 'uhinga ia ke tokoni'i e kolo ke nau tokoni kiate kinautolu pe. Ko e taumu'a ke fakalotoa 'a e kau memipa 'o e kolo pea langa 'enau 'ilo mo 'enau poto'i ngaue ke lava ken au kau katoa ki hono te ke pea mo hono ma'u 'iate kinautolu pe, mo ha fakamamafa ki he kakai fefine he feitu'u 'oku fiema'u ai. Ko e ngaahi me'angaue fakafekau'aki pe kau mai te ne tokoni ke fa'u ha a'usia fakaako, ivi lahi ma'ae kau memipa 'o e kolo ke nau mahino'i pea nau fakahoko 'a e ngaahi ngaue ikiiki ki he'enau ngaahi founga utu vai'uha.

Ako 'i hono fakahoko

Ko e kau ako 'oku nau lelei taha 'i he'enau fakahoko pea nau a'usia 'enau fakakaukau pe 'anautolu tupu mei he'enau 'analaiso 'enau ngaahi a'usia pe 'anautolu. Ko e kau ako 'oku faka'ata kinautolu ke nau ngaue'aki 'a e ngaahi naunau ki hono sivi'i mo 'analaiso 'a e mo'oni pea nau ma'u ai 'a e ngaahi taukei mahu'inga 'oku fiema'u ki he palani mo e fakahoko 'o e ngaahi ngaue ma'u pe. Ko e 'analaiso ko 'eni 'oku fiema'u ia ke ne 'omai 'a e ngaahi liliu lelei.

Pule'i

Ko e kau ako (pea 'i he taimi 'e ni'ihiki kau fakafaingofua) 'oku totonu ke fakamanatu'iangae kiate kinautolu 'oku kau 'a e ako fakafekau'aki ki he kau ako pea mo e memipa 'o e kolo. Ko e kau fakafaingofua 'oku 'ikai ke nau lava ke 'omai ha ngaahi vete mana. Faka'ai'ai e kau ako ke nau fakaha kiate koe pe 'oku 'ikai ke nau fiefia pe 'oku nau fiema'u ha ngaahi liliu mahino.

Fakafuofua 'o e ngaahi taimi ako

Ko e loloa 'o e ngaahi ngaue 'e fakatatau ia ki he tokolahi pea mo e kakano 'o e kulupu, tukunga 'o e taukei, manako, ngaahi fakakaukau pea mo e ngaahi me'a kehe. 'I ho'o ma'u 'a e taukei ke fakafaingofua'i 'a e ngaahi ngaue, te ke malava lelei 'o fakamaau'i 'a e taimi 'oku fiema'u ki he ngaahi taimi ako kehekehe. 'I he taimi 'oku ke ngaue'aki ai ha founga fakafekau'aki 'oku mahu'inga ke ke liliu ngofua 'i ho'o 'asenita faka'aho.

Fakanofonofu

Ki he ngaahi houa ako kakato ko e kau ako te nau tangutu fuopotopoto 'o 'ikai ha ngaahi tesi pe ko ha me'a pe 'i mu'a 'iate kinautolu koe'uhi ke faka'ai'ai 'enau fetu'utaki.

Fa'u ha ngaahi kulupu

Ko e ngaahi ngaue fakafekau'aki 'oku kau ai 'a e ngaahi ngaue fakaako fakafu'ituitui, ngaue tautautokoua pe kulupu tautau tokotolu pe lahiange 'a e kau ako. Lahi 'a e ngaahi ngaue ko 'eni 'e vahevahe 'a e kau ako ki he kulupu 'e ua pe tolu 'o tautau tokofa pe nima. Ko e ngaahi kulupu ko 'eni te nau foki mai ki he kulupu fakakatoa 'a ia'e hanga ai 'e he kau ako 'o fakaha 'a e ngaahi ola pea nau kau fakataha 'i hono alea'i 'o e ngaahi 'isiu kehekehe. Ko e vahevahe 'o e kau ako ki he ngaahi kulupu iiki pe lahi 'e lava ke fai he ngaahi founga kehekehe. Ko e kau ako 'e lava pe ke nau fili 'enau ngaahi kulupu pea nau tu'utu'uni ki he'enau ngaahi founga fili. Ko e ngaahi ngaue fakaako 'e ni'ihiki 'e sai ki he kau ako ke nau fa'u ha ngaahi kulupu 'o fakatatau ki he ngaahi me'a ko e tangata pe fefine, ta'u, etc. 'E fiema'u 'eni ke fakafaingofua 'a e ngaahi alealea pe ko e ngaue ke faka'ai'ai 'a e 'analaiso mo e fa'u e fakamatala ki he kau memipa 'o e kolo. Ko e ngaahi ngaue fakakulupu 'e ni'ihiki 'e lava ke fa'u 'o tefito 'i he lahi 'o e ngaahi mo'oni fakaoli, ie. Kakai 'oku teunga kulokula pe pulu.

Hala Liliu ngofua

Ko e ngaahi ngaue 'oku ha 'i he sekisoni hoko ko e ngaahi sipinga ia pea 'oku tonu ke ala liliu 'oka fiema'u ke hoa mo ha fa'ahinga tukunga.

Ngaahi founa fakafekau'aki: Ngaahi fakatata mo e ngaahi tali fakaangaanga

- 'Uluaki 'oange ha faingamalie ki he fakakaukau tau'ataina ke ta'ofi 'a e ngaahi fakamaau tamato te ne lava 'o ta'ofi 'a e fakafekau'aki koe'uhi ke ilifia 'a e kau ako 'i he fakaanga. Ko e kau memipa 'oku 'i ai honau ivi mo e taleniti 'oku fa'a 'ikai 'iloa mo ngaue'aki. Hange ko ha ngaahi me'a ngaue 'oku ava 'i he ongo mui mo e ngaahi tokoni fakatata te ne lava 'o faka'ai'ai 'a e ngaue tau'ataina mo e alealea 'i ha ngaahi 'isiu 'o e mo'ui. Ko e ngaue tau'ataina te ne lava 'o tokoni'i 'a e kakai ke nau sio ki ha tukunga 'i ha founa fo'ou.
- Fa'u ha 'ataakai ako lelei. Manatu'i ko e tokotaha kotoa pe 'oku 'i ai 'ene me'a ke vahevahe pea 'oku 'i ai 'ene me'a ke ako, kau ai e kau faiako mo e kau fakafaingofua.
- Ko e kau ako ke nau mohu founa 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e ta'e liliu. Ko e ngaahi liliu ki he ngaahi polokalama ako mo e ngaahi ngaue na'e fili 'oku mahu'inga pea 'oku tonu ke faka'ai'ai 'o tefito mei he vahevahe 'a e kau ako.
- Faka'ata e kau ako ke fai 'enau ngaahi tu'utu'uni mo 'enau ngaahi 'analaiso. 'Oua 'e fai e ngaue 'a e kulupu. Ko e kau memipa fakafo'ituitui mo e kolo 'oku malava ke nau fakahaa'i 'a e ngaahi 'isiu, ngaahi tokanga, ngaahi palopalema pea fokotu'utu'u ia 'o fakatatau ki he'enau ngaahi fiema'u mo 'enau mo'oni.
- Tokanga'i 'oku ongo'i fiemalie mo tau'ataina e tokotaha kotoa pe 'o fakafou 'i hono fa'u 'i ha 'ataakai 'oku nonga mo 'ata'ata. Ko e kau ako 'oku totonu ke nau ongo'i fiemalie ke vahevahe 'enau ngaahi fakakaukau mo lea tau'ataina. Nofo ki he taumu'a pea tali 'a e fakakaukau fo'ou kotoa pe. Manatu 'oku 'ikai ke 'ia ai ha ngaahi tali 'e hala pe tonu.
- Faka'ai'ai e tokotaha kotoa pe ke kau kae manatu 'oku kalasi kehekehe 'a e kau 'a e tokotaha kotoa pe. Ko 'ene ala malava pe pea faka'ai'ai e kau ako ke nau kau 'i hono fakafaingofua'i 'o e ngaahi alealea, hiki 'a e ngaahi nouti mei he ngaahi alealea 'i he saati hukehuke, etc Kae manatu ko e kakai 'e ni'ihiki te nau ongo'i fiemalieange 'i he talanoa 'i he ngaahi kulupu iiki ka 'oku nau kau mai pe. Ko e ni'ini te nau fa'a lea 'i he ngaahi kulupu lalahi ka 'oku 'ikai ke fa'a tokoni lahi 'enau vahevahe pea 'ikai ke nau fa'a fanongo lelei ki he kakai kehe.
- Fili ha ngaahi ngaue 'e tokoni ke ma'u'anga fakamatala pea faka'ai'ai e 'analaiso mo e fa'u tu'utu'uni 'i ha founa fakafekau'aki. 'Oua 'e ngaue'aki 'a e (kato 'o e loi) ke fili 'aki ha ngaahi ngaue 'oku fakaoli pe ka 'oku ne fakafaingata'a'ia'i 'o 'ikai tokoni 'a e kau ako ke nau ako. Manatu'i ko e founa hono fai 'o e ngaahi ngaue 'oku mahu'inga tatau pe ia mo hono fili 'o e ngaahi ngaue.
- Tuku ha taimi fe'unga ki he alealea. Ko e alea fakakulupu 'oku hoko mai ki ha ngaue ko e konga mahu'inga ia 'o e ako. Ko e ngaahi alea 'oku 'ikai ke fakataumu'a ia ke ma'u pe e ngaahi mo'oni. Ko e kau fakafaingofua 'oku 'ikai ke fakangatangata pe ki he ngaahi fehu'i 'i he ngaahi ngaue ka 'oku tonu ke muimui ki ha ngaahi vahevahe 'a e kau ako.
- Tauhi e taimi ke pau. Fakalele 'a e ngaue fakakulupu mo e ngaahi alealea lelei. Tokoni ki he kau ako ke nau hiki 'o kapau 'oku fiema'u.

'Oku ke mateuteu ke fai ha ako fakafekau'aki 'i he kolo?

Kimu'a pea fai ha ako 'i he kolo 'e sai ke 'ahi'ahi 'a e ngaahi taukei na'a ke ako 'i ha ako. 'E 'aonga ke 'uluaki palani mo fakahoko 'a e ngaahi houa ako pea ma'u mai ha ngaahi fakamatala. Ko e ngaahi ngaue fakaako Fakafaingofua mo e talanga 'e lava pe ia ke ngaue'aki 'e ha kulupu 'o e kau ngaue ki tu'a ke nau 'ahi'ahi mo fakalalakaka 'a e ngaahi 'ilo fakafaingofua kimu'a pea toki fakahoko ha ako 'i he kolo.

'Oku mahu'inga ke vahevahe hokohoko ma'u pe 'a e ngaahi a'usia pea hoko atu ke nau ako meiate kinautolu. 'I ho'o fakahoko 'a e ngaahi ako te ke fakalele mo sivi ho ngaahi malohinga mo ho ngaahi vaivai'anga fakafo'ituitui pe fakakulupu. Te ke fili ke alea'i ha ngaahi taukei pe ngaahi naunau 'e fiema'u mo e founga 'e ma'u ai. Ko e ngaahi fehu'i ko ha ki'i kamata pe ia 'oku fokotu'u atu.

- Ko e ha e me'a na'a ke palani?
- Ko e ha e me'a na'a ke ako?
- Ko e ha e me'a na'e lele lelei pea ko e ha e me'a 'oku fiema'u ke fakalelei'i?
- Ko e ha e me'a t e ke fai 'o ki'i kehe 'i he taimi hoko mai?
- Ko e ha 'a e ngaahi faingata'a lalahi na'e hoko pea 'e angafefe hono ta'ofi?

Hoko atu ki he Langa 'o e ngaahi poto'i 'ilo.

Ko 'ene ma'u pe e loto e kakai ke fakalele lelei 'enau ngaahi founga utu 'o e vai'uha pea ko e kau memipa 'o e kolo kuo nau ma'u ha talateu lelei 'o e ngaahi me'a fakasosiale mo fakatekinikale 'o e fakalele mo e monomono, kuo taimi lelei ke fakalele ha ako fakafekau'aki 'a ia 'e kau mai longo mo'ui 'a e tokotaha kotoa ke fai 'a e ngaahi ngaue monomono mo fakafo'ou.

Fakafaingofua mo e Talanga'i: Ko e ngaue fakaako 'e ua ma'ae kau faiako mo e kau ngaue ki tu'a.

Ngaue I: Fakafaingofua'i

Ngaahi Taumu'a:

- Ko e kau ako ke nau 'ilo 'a e 'uhinga 'o e Fakafaingofua pea mo hono mahu'inga ki he fakalakalaka.
- Ko e kau ako te nau fakaha mai 'o e tokotaha fakafaingofua pea mo alea'i 'a e ngaahi 'ulungaanga lelei 'o e tokotaha fakafaingofua lelei.
- Ko e kau ako ke nau ngaue 'aki 'a e ngaahi poto'i fakafaingofua 'i he'enau palani.

Taimi:Houa 'e 11/2

Ngaahi

NGAAHI FATONGIA 'O E TOKOTAHA FAKAFAINGOFUA.

Ko e tokotaha fakafaingofua kimu'a he taimi ako.

- Palani 'a e ako, kau ai 'a e ngaahi piliote ako mo e ngaahi ngaue.
- Teuteu 'a e ngaahi naunau mo e ngaahi me'a ngaue 'e fiema'u ki he ako.

Ko e tokotaha fakafaingofua lolotonga 'a e taimi ako.

- Fakamanatu 'a e piliote ako kuo'osi.
- Fakamatala 'a e ngaahi ngaue, 'u sitepu mo e taimi totonu 'o e ako.
- Tali pe fakamahino'i 'a e ngaahi fehu'i 'e fiema'u.
- Tataki 'a e alealea 'o nofo taha 'i hono taumu'a.
- Teuteu ha ki'i fakanounou 'o e alea.
- Hiki nouti 'o kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha te ne fai 'a e fatongia ko ia.

Ko e tokotaha fakafaingofua hili 'a e taimi ako.

- Kamata ke sivi'i 'a e ako.
- Hiki 'a e ola 'o e ako.
- Kamata ha ngaahi liliu pe monomono 'o ka fiema'u.
- Sivi'i hono ola

Naunau: ngaahi kaati pe ngaahi la'i pepa iiki, ngaahi saati huke, ngaahi tekisita.

Founga: 'Oange ki he tokotaha ako kotoa pe 'a e ki'i kaati iiki 'e ua.

'Ave 'a e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni tahataha pea tatali kiate kinautolu ke 'osi 'a e sitepu takitaha kimu'a pea hiki ki he hoko:

1. I he la'i kaati takitaha tohi 'a e fo'i lea 'oku ke fakakaukau ki ai 'i he taimi ko e na'a ke fanongo ai ki he fo'i lea: Fakafaingofua'i.
2. Kau ki ha ngaahi kulupu tautau tokotolu, tuku fakataha ho'omou ngaahi kaati pea mou sio ki he ngaahi fo'i lea.
3. Ngaue'aki e ngaahi lea ke fa'u ha fo'i fakakaukau 'e taha 'o e fo'i lea fakafaingofua. Tohi leva ho'o fakakaukau 'i he saati huke.
4. Tautau katoa ho'omou ngaahi saati huke.
5. Alealea mo lototaha ki ha mahino fakakatoa mo e 'uhinga. 'Oatu 'a e ngaahi la'i pepa mo'oni 1a. "Ngaahi fehu'i 'a e tokotaha fakafaingofua" mo e 1e "Ngaahi 'ulungaanga 'o e tokotaha fakafaingofua lelei" pea fehu'i ki he kau ako ke nau alea'i pea mo fai ha ngaahi liliu mo ha tanaki mai.

Ngaue 2: Talanga'i

1. Kole ki ha toko 5 pe 6 ke nau pole ke fai ha ki'i lesoni fakatata. Tala kia kinautolu ko e pilote ako talanga 'oku ui "E anga fefe hono faka'ai'ai e kakai ke fai ha fakataha fakakolo ki he vai".
2. Tuku ha ngaahi miniti si'i si'i ki he kau pole ke nau fokotu'utu'u kinautolu 'o fili ha tokotaha fakafaingofua ki he'enu pilote ako.

**"Ko e kau mai 'oku fakautuutu 'ene tokolahi..."
Ako ki hono ako'I 'o e kau faiako.**

Kapau te ke loto ki ai te ke tala ki he kau pole ('o 'ikai ko e tokotaha fakafaingofua) 'a e me'a ni. Ke feinga'i 'a e ki'i ngaue fakaako ko 'eni ke longomo'ui. Ko e tokosi'i 'o e kau memipa 'i he timi te nau fakalongomo'ui 'a e ngaue 'a e tokotaha

fakafaingofua. Hange ko 'eni ko e tokotaha 'e fakalongolongo mo ma, tokotaha 'e fa'a lea, tokotaha 'e 'ikai ke ne toka'i 'a e ni'ihiki kehe pea te ne taki 'a e alea, ko e tokotaha 'e 'ikai ke tokanga ia pe tokoua te na loto kehekehe fefeka ki ha fo'i fakakaukau. Ko e kau ako ni te nau ngaue fakamo'omo'oni 'o 'oua 'e fu'u fakatataa'i. Fili ha toko ua longomo'ui koe'uhi ko e tokotaha fakafaingofua 'e 'ikai fu'u faingata'a'ia.

Tokolahi 'a e kakai 'oku nau fiemalie ke lea 'i he ngaahi kulupu lalahi pea ko e ni'ihiki 'oku nau fiemalie ki he ngaahi alealea 'i he kulupu iiki. Tonu ke filifili ha ngaahi ngaue 'a ia 'e ngaue tautau tokoua 'a e kakai pea ko e fanga ki'i kulupu iiki te ne tokoni ke kau mai 'a e kau ako. Ngaahi ngaue hange ko e fakatata 'o ha me'a 'e tokoni ia ke kau mai katoa, tautautefito kiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau loto fiefia ke fakaha 'enu ngaahi fakakaukau.

3. Kole ki he kau pole ke nau fakatata kae sio atu e toenga 'o e kau ako.
Tala ki he tokotaha pole fakafaingofua 'a e ngaahi fakamatala ni.

'i hono 'omai e kakai ke kau ki he ngaahi fakataha ni. Ko koe 'a e tokotaha fakafaingofua pea 'oku ke fiema'u ho'o timi ke fakakaukau'i ha ngaahi fakakaukau 'e malava ke vete'aki 'a e ngaahi palopalema.

Fakafaingofua'i 'a e piliote talanga miniti 'e uanoa 'aki ha'o muimui 'i he ngaahi sitepu ko 'eni:

- i. Kole ki he tokotaha kotoa pe 'o ho'o timi ke tohi katoa 'ene ngaahi fakakaukau 'i ha lau'i pepa.
 - ii. 'I he'ene 'osi ia fehu'i ki he tokotaha kotoa pe ke lau mai 'enau 'uluaki fakakaukau 'i he lisi. Tohi ia 'i he saati huke.
 - iii. Kole ki he tokotaha hoko ke ne lau mai 'a e fo'i fakakaukau hoko 'i he'enu lisi 'o 'oua 'e to e lau mai ha me'a kuo 'osi tala.
 - iv. Hili hono tohi 'a e ngaahi fakakaukau to e fakapapau'i 'a e lisi 'i he saati huke.
 - v. Fakanounou 'a e piliote talanga.
4. Fakamalo ki he kau ako mo e tokotaha pole fakafaingofua. Fakafaingofua 'a e alealea 'enau fakamatala. Fehu'i ki he kau ako 'a e ngaahi fehu'i ni:
- Na'e fehu'i nai 'e he tokotaha fakafaingofua ki he tokotaha kotoa 'i he timi ke nau vahevahe 'enau ngaahi fakakaukau? Kapau 'oku 'io na'e angafefe 'ene fai ia? Kapau 'oku 'ikai ko e ha e ngaahi fokotu'utu'u 'oku ke fie fai?
 - Na'e fanongo lelei nai 'a e tokotaha fakafaingofua ki he fo'i fakakaukau kotoa pe? Na'a ne tali katoa e ngaahi fakakaukau na'e vahevahe pe na'e 'ikai ke ne tali ha ngaahi fakakaukau 'e ni'ihii?
 - Na'e kau katoa nai 'a e kau memipa 'o e timi 'o 'omai ha'anau ngaahi fakakaukau?
5. Aleai e talanga ko ha founa te ne fakafaingofua 'a e kau mai (fakafekau'aki), ko e ha e 'uhinga 'oku ngaue'aki pea ko e ha hono ngaahi faingamalie.

Nouti ki tokotaha fakafaingofua: Ko e talanga ko e founa te ne fakatupu 'a e ngaahi fakakaukau lahi 'e ala malava 'o kau ki ha me'a. Ko e kau ako te nau hokohoko fakaha 'enau ngaahi fakakaukau 'o 'ikai 'a e tokotaha faka'ai'ai pe ko e kau ako 'i he alea'i pe fakamaau'i 'o ha fakakaukau pe 'oku lelei pe kovi. Katoa 'o e ngaahi fakakaukau 'oku hiki 'i ha saati huke pe ngaahi kaati. 'E ngaue fakataha 'a e ngaahi kulupu ki hono fili 'o e ngaahi fakakaukau 'oku 'aonga. Ki'i sipinga 'eni 'e ua 'o e talanga:

- 1) Talamai 'e he kakai 'a 'enau ngaahi fakakaukau pea ko e tokotaha fakafaingofua te ne tohi 'a e ngaahi fo'i fakakaukau kotoa pe 'i he saati huke.
- 2) Ko e tokotaha ako kotoa pe te ne tohi ha ngaahi 'isiu, ngaahi topiki, ngaahi fehu'i, ngaahi fo'i lea 'i ha ki'i la'i pepa si'isi'i pe ngaahi kaati. Pea toki fakapipiki ia 'i he holisi ma'ae tokotaha kotoa 'ihe kulupu ke nau alea'i.

IV

NGAAHI NGAUE
MO E NGAHI
ME'A NGAUE
FAKAFEKAU'AKI

IV NGAAHI NGAUE MO E NGAAHI ME'A NGAUE FAKAFEKAU'AKI

Fakafe'iloaki 'o e kau ako.

Ngaahi Taumu'a Fakakatoa:

- Tokoni'i e kau ako ke nau fe'ilongaki 'i ha founa fimalie.
- Feinga'i 'a e ako ke fai 'i he founa tau'atina.
- Langa 'a e ngaahi felalave'i fakakauako ke ne fakasi'isi'i 'a e fakakalakalasi pe fakatu'utu'unga 'i he kolo kae ma'u e taumu'a 'o e ako.

Activity: Tuku mai kiate au keu fakafe'iloaki hotau ngaahi tatau'anga mo hotau ngaahi kehekehe'anga.

Ngaue 3: Tuku mai kiate au keu fakafe'iloaki hotau ngaahi tatau'anga mo hotau ngaahi kehekehe'anga.

Taimi : Miniti 'e 20-30

Ngaahi Naunau: Hala'ata

Teuteu: Hala'ata

Hokohoko :

1. Kole ki he kakai ke nau tauhoa mo ha taha ne te'eki ke nau 'ilo pea nau fakamoleki e miniti 'e 5 'i he talanoa mo ako felave'i mo nautolu. Kole ki he kakai ke nau fekumi ki he ngaahi me'a 'oku nau faitatau ai mo e ngaahi me'a faikehekehe lahi ai.
2. 'I he taimi ko e 'oku foki mai 'a e tokotaha kotoa ki he siakale, fehu'i ki he tautau toko ua takitaha ke nau tautau fetongi 'i hono fakafe'iloaki kinautolu ki he kulupu pea vahevahe 'enaungaahi me'a 'oku nau faitatau ai mo e ngaahi me'a 'oku nau kehekehe ai kuo nau toki 'ilo'i.

3. Faka'osi'aki ha'o pehe 'oku ke 'amanaki ko e tokotaha kotoa kuo ne 'ilo ha me'a fo'ou mei ha tokotaha kehe.

Ngaahi Taumu'a mo e ngaahi 'Amanaki

Taumu'a Fakakatoa:

- Ko e kau ako ke nau fakapapau'i 'enau ngaahi taumu'a mo 'enau ngaahi ola 'o e ako. 'Oku ne faka'ata ki he tokotaha kotoa ke ma'u ha fa'ahinga mahino angamaheni ki he taumu'a 'o e ako pea malava ai 'a e ako ke hoko ko e koloa 'a e kau ako.

Ngaahi Ngaue: Ngaahi 'Amanaki mo e ngaahi ilifia, faka'apa'apa'i 'a e tukunga angamaheni

Ngaue 4: Ngaahi 'amanaki mo e ngaahi ilifia.

Ngaahi Taumu'a:

- Ko e kau ako te nau fa'u 'enau ngaahi taumu'a 'o felave'i mo e ako.
- Fakamatala 'a e mahu'inga 'o e kau mai ki he ako ke faka'ai'ai 'a e ma'u fakakolo 'ae ako mo hono ngaahi ola.

Taimi: Miniti 'e 20

Ngaahi Naunau: Ngaahi la'i pepa, tekisita, seloteipi

Hokohoko:

1. Kole ki he kau ako fakafa'ituitui ke nau tohi'i hifo 'i ha ngaahi la'i pepa 1-3(pe lahiange) 'a e ngaahi me'a 'oku nau loto ke hoko 'i he ako pea mo e 1-3 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke nau loto ke hoko. Hange ko 'eni - "Oku ou 'amanaki te u ako ki hano monomono 'a e tangike vai'uha." "Oku ou ilifia ko e ako ni 'e fu'u tekinihale."
2. Kole kiate kinautolu 'a e ngaahi la'i pepa ke fakapipiki 'i he holisi 'i he 'ulu'i me'a 'e ua "Ngaahi 'amanaki" mo e "Ngaahi Manavahe."
3. Koe'uhi ko e tokoni 'a e kau ako te nau fakatahataha 'a e ngaahi kaati. Kole ki ha taha ke ne pole ke ne lau mai 'a e "ngaahi 'amanaki" Fakafaingofua'i ha ngaahi alea 'i he ngaahi 'amanaki 'a e ngaahi kulupu pea kole kiate kinautolu ke nau loto taha felave'i mo e ngaahi taumu'a fakalukufua 'o e ako.
4. Fai e me'a tatau mo e ngaahi manavahe pea alea'i 'a e ngaahi founga 'e fakangata ai. 'E toe fai hano toe tohi ki ha founga 'e hoko ai ko ha ngaahi "'amanaki 'anga".
5. Fakapipiki 'a e ngaahi lisi pea to e fai hano sio ki ai fakakatoa pea 'i he 'osi 'a e ako 'e fakapapau'i 'a e ngaahi taumu'a 'oku/kuo ma'u.

Nouti ki he Tokotaha Fakafaingofua: Ko e ngaahi 'amanaki pe ngaahi taumu'a 'oku fiema'u ke mo'oni pea ala ma'u. Te nau lave ki he ngaahi taumu'a 'e lava ma'u 'i he 'osi 'a e ako. Te ke lava 'o liliu 'a e ngaahi 'amanaki ko e ngaahi taumu'a pe ko e ngaahi me'a 'e ala lava ke fai hili 'a e ako.

Ngaue 5: Faka'apa'apa'i 'a e tukunga angamaheni.

Taumu'a:

Ko e kau ako ke nau fakapapau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni pe angamaheni ke ne pule'i 'a e 'ulungaanga 'o e kau ako lolotonga 'a e ako. I he ngaahi lea 'e taha te nau loto taha ki he ngaahi tataki ki he 'ulungaanga lelei. Te ne faka'ai'ai e kau ako ke nau ngaue'aki 'a e fetu'utaki lelei mo e ngaahi poto fakafanongo lolotonga 'a e ako.

Taimi: Miniti 'e 15

Ngaahi Naunau: Saati pepa huke, tekisita

Hokohoko:

1. Kole ki he tokotaha ako kotoa ke kau he vahevahe fakakaukau ke ne fakatupu ola lelei ki he ako mo ha 'ataakai ako lelei ki he tokotaha kotoa (ie. Kamata 'i he taimi, faka'apa'apa'i 'a e ngaahi fakakaukau kotoa, angafakama'uma'u pea 'oua 'e kaunoa, 'osi 'i he taimi, 'oua 'e hu ki loto mo hu ki tu'a lolotonga 'a e piliote ako, 'oua 'e 'i ai ha telefoni to'oto'o, etc)
2. Hiki kotoa 'a e ngaahi tali 'i ha saati huke. Feinga ke ma'u ha fakakaukau pe 'e taha ki he lisi faka'osi.
3. Fakaha mahino ko e faka'apa'apa'i 'o e ngaahi "tu'utu'uni" moe ngaahi "angamaheni" 'o e ako ko e fatongia ia 'o e tokotaha ako kotoa.
4. Fakapipiki ki he holisi lolotonga 'a e ako pea toe sio ki he lisi 'o kapau 'e fiema'u.

Ngaahi Fakafo'ou

Taumu'a:

Ko e ngaahi ngaue fakaako vave ke ne fakatupu ivi fo'ou ki he kulupu 'o kapau ko e kau ako kuo nau hela'ia pe tuai ke fai ha fo'i ngaue. 'Oku tokoni ke ne fakaivi'i 'a e kau ako 'i he 'uluaki me'a 'i he pongipongi, hili 'a e kai ho'ata pe hili ha ngaue fakaako lahi. 'Oku ne faka'ata ki he tokotaha kotoa ke ma'u ha'ane fiefia pea mo pukepuke pe langa ha 'ataakai lelei. Ko kinautolu 'oku nau fakahoko 'a e fakafo'ou 'oku nau fa'a sio fakalukufua ka kuo pau ki he ngaahi 'isiu felave'i mo e vai. 'Oku lahi mo e ngaahi founga kehe - mahalo te ke fakakaukau ki ha fanga ki'i ngaue fakafo'ou nounou ki ho'o ako?

Taimi: Miniti 'e 10

Ngaahi Naunau: Hala'ata

Ngaahi Ngaue: Ika lahi, ika si'isi'i, ngaahi 'asenita kehekehe

Ngaue 6: Ika lahi, Ika si'isi'i

Hokohoko:

1. Tu'u e kau ako 'o fa'u ha fo'i siakale. Ko e tokotaha 'e tu'u 'i lotomalie.
2. Ko e tokotaha 'i loto te ne ui ki tu'a Ika lahi pea ne fakatata mai 'e ia 'a e fehangahangai - ika si'isi'i. Ko e tokotaha 'i he siakale 'oku na fehangahangai 'oku lea mai ia - ika si'isi'i ka ne fakatataa'i 'e ia 'a e fehangahangai - ki ha ika lahi.
3. Ko e tokotaha 'i lotomalie 'e toutou liliu mei he "ika lahi" ki he "ika si'isi'i" pea mafuilifuli vave ke ne ma'u 'a e kau tama kehekehe 'oku te'eki ke nau mateuteu. Ko e tokotaha kotoa pe 'oku lea pea fakatata hala 'e mate ia 'o nofo ki tu'a. Ko e siakale 'e 'alu pe taimi mo 'ene si'isi'i.
4. Toutou liliu 'a e tokotaha 'i loto 'i he seakale 'o kapau 'oku ke loto ki ai.

Ngaue 7: Ngaahi 'Asenita Kehekehe

Ko e fo'i ngaue ko 'eni na'e fa'u ia mei he ngaue 'a e sea 'a e na'e fai lolotonga 'a e ako "Ako'i 'o e kau faiako" 'E sai 'aupito kapau te ke fakakaukau ke ke fakahoko 'a e fo'i ngaue ko 'eni 'i tu'a 'o kapau 'oku ke fima'u ke viku 'a e me'a ni.

Ngaahi Naunau: Ngaahi ipu, tini pe kane 'e 3 'o e lanu kehekehe(mahalo pe kulokula, pulu mo e hinehina), vai

Hokohoko:

1. Tu'utu'u ha ngaahi la'i pepa fe'unga ki he tokolahi 'o e kau ako. Ko e vahe 1/3 'o e ngaahi la'i pepa te ke tohi ai "Fakafonu 'a e tini kulokula 'aki e katoa 'o e vai." Ko e vahe 1/3 'o e pepa te ke tohi ai "Fakafonu 'a e tini pulu 'aki e katoa 'o e vai." Pea ko e toenga leva 'o e ngaahi la'i pepa te ke tohi ai "Feinga ke fakapapau'i ko ho'o tini ('a e topu hinehina 'e lahi taha hono vai.)
2. Fokotu'u e ngaahi tini tapatolu 'o mavahevahe lelei. Fakafonu vai 'a tini hinehina. 'Ave 'a e ipu 'e taha ki he tokotaha 'o e kau ako pea mo e la'i pepa 'a ia te nau 'ilo ai 'a e "me'a ke fai."
3. Kole kiate kinautolu ke nau lau 'enau la'i pepa pea muimui ki hono ngaahi tu'utu'uni 'i he taimi 'e talaatu ai ke kamata. Tala kiate kinautolu ke 'oua te nau fakaha 'enau la'i pepa ki honau kaunga'api.
4. Lea Kamata! Holomui 'o mamata. Hili ha ngaahi miniti kapau 'oku 'ikai ke nau talanoa kuo pau ke ke fakamanatu kiate kinautolu 'e malava pe ke nau talanoa.
5. Ta'ofi kotoa 'i he taimi 'oku nau he ai 'o 'ikai ke 'ilo e me'a ke nau hoko atu ki ai.
6. Fakatahataha'i mai kinautolu ke nau alea'i e me'a na'e hoko.

7. Tapuni'aki 'a e piliote ako ho'o fakamanatu ki he kau ako ko e ngaahi kolo 'oku fa'u'aki kinautolu 'a e fa'ahinga kakai kehekehe mo 'enau ngaahi taukei kehekehe 'i he mo'ui. Ko ia ai ko e kakai 'oku kehekehe 'enau ngaahi 'asenita pe ko 'enau ngaahi fakakaukau ki ha me'a 'oku nau fiema'u ke fai. Ko hono 'uhinga ia ko e fetu'utaki mo e felotoi 'i he taimi 'e ni'ihii 'oku fa'a fiema'u ki he fakakaukau'i mo e a'usia ha taumu'a fakalukufua.

Nouti ki he kau fakafaingofua: Ko e ngaue lelei 'eni ke fakaava 'aki ha piliote ako 'i he kau mai 'a e kolo mo e pule'i fakakolo.

Ngaahi Ngaue Sivi Faka'aho

Kamata 'a e 'aho kotoa 'aki ha'o toe fakamanatu nounou mo ha'o sivi fakakulupu 'a e ngaahi ngaue 'o e 'aho kimu'a. Ko e fakamanatu ko 'eni 'oku tokoni ia ki he pukepuke 'a e hokohoko 'a e founga fakaako pea tokoni ki he kau fakafaingofua ke nau tali ki he ngaahi manako mo e ngaahi fiema'u 'a e kau ako.

Ngaahi Taumu'a:

- Tanaki mai 'a e ngaahi tali 'a e kau ako ki he felave'i totonu 'a e ngaahi ngaue na'e fili pea mo e anga 'o e manako 'a e kau ako 'i he ngaahi me'a ngaue.
- Fakamamafa'i e ako pea faka'ai'ai 'a e kau ako te nau fua 'a e fakalalakaka fakafo'ituitui.
- Sivi'i 'a e lahi 'o e liliu 'i he to'onga mo e fakalalakaka 'i he poto.
- 'Oange ha tokoni ki he kau faiako ke nau liliu 'a e ngaahi ngaue pe polokalama ki he kaha'u 'o fakatatau ki he ngaahi tali na'e 'omai 'e he kau ako.
- Fakatonuhia'i 'a e ngaahi fakakaukau 'a e kau ako pea fakatupulaki 'enau pule.

Ngaahi Ngaue: Ngaahi Kaati tali, Ngaahi fofonga Fiefia, Mamahi mo e Fiemalie

Ngaue 8: Ngaahi Kaati Tali

Hokohoko:

1. Tufotufa e la'i pepa iiki ki he tokotaha ako kotoa pe.
2. Kole ki he kau ako ke tohi 'enau ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i ko 'eni:
 - Ko e ha 'a e me'a na'e fu'u tokoni pe manakoa lahi taha he 'aho ni? Ko e ha e me'a na'a ke ako he 'aho ni?
 - Ko e ha e me'a na'e mei ala fakalelei'i?
3. 'Ave ngaahi kaati 'o samalii'i lolotonga 'a e po'uli. 'Omai ha'o tali 'i he pongipongi hoko.

Ngaue 9: Ngaahi fofonga fiefia, mamahi mo e fiemalie.

Hokohoko:

1. Teuteu ha tepile 'o hange ko ia 'i lalo 'o ngaue'aki ha ngaahi setesi 'e felave'i mo e ngaahi taumu'a mo e ngaahi 'amanaki na'e fa'u 'e he kau ako 'i he kamata'anga.

Tepile I: Tepile Sivi Faka'aho.

SIVI FAKA' AHO			
'Aho ni 'oku ou...	Fofonga Mamahi 	Fofonga Fiemalie 	Fofonga Fiefia
Ako'i 'a e ngaahi fakakaukau fo'ou pe ma'u ha poto fo'ou.		✓	
Fokotu'u ha ngaahi fakakaukau pe 'oatu 'eku lau.	✓		
Fakakaukau tokanga ki he ngaahi fakakaukau pe lau 'a hoku kaunga ako.	✓		
Ma'u ha fiefia			✓

2. 'I he 'osi 'a e 'aho kole ki he kau ako ke nau tiki 'a e puha totonu pea nau toki 'alu ki 'api.
3. Alea'i e ngaahi ola 'i he pongipongi hoko mo e ngaahi kulupu tautau tefito kapau na'e lahi 'a e ngaahi fofonga mamahi. Liliu 'a e 'asenita 'o ka fiema'u pe ngaue'aki ha ngaahi lesoni na'e ako.

Fakamanatu mo e sivi faka'osi

Ngaahi Taumu'a Fakakatoa:

- Fakanounou pea fakamanatu 'a e ngaahi fakakaukau mo e poto fo'ou mo e 'ilo na'e ma'u 'i he ako.
- Ko e kau ako ke nau fakamahino'i 'a e tupulaki 'i he'enau 'ilo mo e liliu 'i he'enau to'onga 'o tatau pe 'i he fakafo'ituitui mo e fakakulupu.
- Tanaki ha ngaahi fokotu'utu'u te ne fakalelei'i ha ako 'i he kaha'u.

Nouti ki he kau fakafaingofua: Hili ho'o faka'osi 'a e ngaue fakasivi faka'osi pea ke fakamalo ki he kau ako koe'uhi ko 'enau ngaue malohi mo 'enau poupu na'a ke ma'u kimu'a pe lolotonga 'a e ako. Faka'osi'aki ha'o fakamalo mo fakahaange te ke kei hokohoko atu pe ke tokoni 'o ka fiema'u.

Ngaahi Ngaue: Ngaahi ngaue 'oku lava fakafo'ituitui, ta fakatata 'i he holisi pe fokotu'utu'u 'i he faliki, pepa fehu'i. Ko e ngaahi ngaue 'oku ngaue'aki ki he sivi faka'aho 'e lava pe ia ke ngaue'aki ki he sivi faka'osi kae fakataumu'a ki he ako fakakatoa.

Ngaue 10: Ngaahi ngaue 'oku lava fakafo'ituitui

Ngaahi naunau: ngaahi la'i pepa iiki, ngaahi peni pe ngaahi peni vahevahe

Hokohoko:

1. Kole ki he kau ako ke nau tohi'i 'a e me'a fo'ou 'e 3 na'a nau ako mei he ako. 'E lava pe ke hoko ko e ngaahi poto'i ngaue, pea mo e ngaahi liliu 'i he tukunga fakakaukau mo e sio.
2. Fakapipiki 'a e ngaahi la'i pepa. Kole kiate kinautolu ke nau o mai 'o lau e me'a na'e tohi.
3. Fakama'opo'opo 'a e ngaahi fakakaukau na'e tohi pea alealea'i fakataha 'a e me'a na'a nau ako lolotonga 'a e ako.

Ngaue 11: Ta fakatata 'i he holisi pe ko e faliki.

Taimi: Houa 1 pe lahiange. Kapau 'e lahi e taimi pea loto ki ai e kau ako, ko e ta fakatata he holisi 'e fakakakato ia fakaikiiki pea toki ngaue'aki lolotonga e polokalama tapuni 'o e ako.

Ngaahi naunau: peni, pepa, tekisita lanu kehe-kehe, peni vahevahe lanu kehekehe pea mo e ngaahi naunau ta fakatata kehekehe, hange ko e vali, polosi, kulu, seloteipi, maama pea mo e ngaahi me'a pe 'oku ala ma'u fakafeitu'u hange ko e pulu'i niu, lau'i 'akau, ngaahi va'akau, ngaahi matala'i'akau, ngaahi ngeesi fingota, etc.

Hokohoko

1. Kole ki he kau ako ke nau ta ha ngaahi fakatata fakakulupu 'o fakaha ai 'enau ngaahi fakakaukau 'i he 'osi 'a e ako. Pea nau taumu'a ke fakaha ai 'a e ngaahi poto moe 'ilo na'a nau ako pea faka'ata ke nau fakakau mai mo e ngaahi me'a fakaoli na'a nau lea'aki, fai pe sio lolotonga 'a e ako. Faka'ai'ai 'a e ngaue'aki 'o kala mo 'enau fa'u fo'ou 'i he'enau ta 'o e fakatata.

Nouti ki he kau fakafaingofua: Ko e ngaue lelei 'eni ke ngaue'aki 'e he fanau mo e to'utupu ke muimui'i ha ngaahi ngaue fakato'utupu pe ako.

2. Ko e fakatata kuo 'osi 'e lava pe ke faka'ali'ali 'i he polokalama tapuni 'o e ako. Hili ia pea 'e fakapipiki ia 'i ha feitu'u 'oku nau kau katoa ki ai hange ko e holo 'o e kolo ko e fakamanatu ia 'o e me'a na'a nau ako lolotonga 'a e ako.

Ngaue 12: Pepa Fehu'i

Ko e pepa fehu'i nounou pe sivi tohi 'e lava ke fa'u pea fakakakato ia he kau ako kotoa hili 'a e ako.

1. Kole ki he kau ako ke nau fakamanatu 'i he 'uluaki 'aho 'o e ako ki he taimi na'e fehu'i ai kiate kinautolu 'enau ngaahi faka'amu ki he ako. Fakapipiki 'a e lisi 'o e ngaahi faka'amu.
2. Kole kiate kinautolu ke nau fakakaukau 'o fakamanatu 'a 'enau ngaahi tali he ngaahi houa ako. Fakamahino kiate kinautolu 'oku taimi ke fakakaukau ki he ako fakalukufua tautau tefito pe 'oku lava 'e he ako 'o a'usia 'a 'ene ngaahi taumu'a pea ma'u 'a e ngaahi fiema'u.
3. Tala ki he kau ako ko e sivi'i ko 'eni 'o e ako 'oku mahu'inga pea ko 'enau ngaahi lau 'e ngaue'aki ia ke fakalelei'i 'a e ako ki he kaha'u.
4. Tufotufa 'a e ngaahi pepa fehu'i, pea tuku ha taimi fe'unga ki he kau ako ke nau tali katoa 'a e ngaahi fehu'i.

Kau mai fakakolo mo e pule'i fakakolo.

Ngaahi Taumu'a Fakakatoa:

- Ko e kau ako ke nau fakaha 'enau visone fakaekinautolu pea mo 'enau fakamatala ki he "kau mai fakakolo" moe "pule'i fakakolo."
- Ko e kau ako ke nau fakamatala'i 'a e mahu'inga 'o e kau mai fakakolo ki he utu 'o e vai 'uha pea 'oku mahu'inga ke nau ma'u 'a e ngaahi poto felave'i mo e ngaahi fakakaukau fakafo'ituitui mo e fakakulupu 'i he ngaahi 'isiu 'i he loto kolo.
- Fakamamafa'i 'a e fo'i fakakaukau ko e kau ako ke nau fai ha ngaahi ngaue fepoupouaki, palani mo e 'analaiso.

Ngaahi Ngaue: Ko hotau kolo 'etau ngaahi fakakaukau, langa mape

Ngaue 13: Ko hotau kolo 'etau ngaahi fakakaukau

Ngaahi Taumu'a:

- Fakafe'iloaki mo fakatupulaki 'a e mahino fakalukufua 'a e ngaahi fakakaukau 'o e kau mai fakakolo mo e pule'i fakakolo.
- Faka'ai'ai 'a e 'analaiso fakakulupu mo e fa'u tu'utu'uni.

Taimi: Houa 'e 11/2 ki he houa 'e 2

Ngaahi naunau: ngaahi tekisita, ngaahi penivahevahe kala, pea fahi manu, seloteipi, ngaahi helekosi, kulu.

Hokohoko:

1. Vahevahe 'a e kau ako ki he ngaahi kulupu iiki tautau toko 5 pe 6 'o tefito 'i he tangata, fefine pe ta'u.
2. 'I he la'i pepa fahi manu kole ki he kau ako ke nau ta pe tohi 'a e ngaahi me'a 'oku 'uhinga kiate kinautolu felave'i mo e "Kolo". Fakamanatu kiate kinautolu ko e fakakaukau kotoa pe 'oku lelei pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi tali tonu pe hala.
3. Hili ia pea nau fai e me'a tatau mo e fakakaukau 'o e "Kau Mai".
4. Hili ia kole ki he ngaahi kulupu ke nau faka'utaha 'a e fo'i fakakaukau ko ia 'e ua ke ne fakafongai pe 'a e "Kau mai Fakakolo".
5. Fakatahataha'i mai e ngaahi kulupu. Kole ki he ngaahi kulupu takitaha ke nau fakamatala'i 'a e 'uhinga kiate kinautolu 'a e "Kau mai Fakakolo."

Nouti ki he Tokotaha Faka-faingofua: 'E lava pe ke nau ki'i malolo nounou pe fai ha ki'i fakafo'ou 'i he taimi ko 'eni.

Alea'i 'a e ngaahi ola mo e founa.

- Ko e ha 'a e ngaahi tatau 'o e ngaahi pousita kehekehe? 'Oku 'i ai nai ha ngaahi kehekehe?
 - Ne lototatau nai kotoa 'a e kulupu 'i he ngaahi me'a na'e fakakau 'i he pousita? Na'e angafefe 'a e kakai 'i he kulupu 'i he taimi 'oku nau fehanga'angai ai mo ha ngaahi fakakaukau kehekehe?
 - Ko ha e 'uhinga 'oku ke fakakaukau 'oku tau fai ai e fatongia fakaako ko 'eni? 'Oku angafefe ho'o fakakaukau 'o felave'i mo e ako ki he Utu 'o e Vai'uha?
6. 'I he taimi ni fehu'i ki he kulupu 'a e anga 'enau fakakaukau ki he ngaahi fai tatau mo e ngaahi fai kehekehe 'i he "Kau mai ki he kolo" mo e "Pule'i 'o e kolo". Talanga'i pea lisi 'a e ngaahi 'ulungaanga 'o e "Pule'i fakakolo". (Ko e la'i pepa 2 'oku ha ai ha ngaahi fakahinohino ki he ngaahi poini 'e alea'i).
7. Talanga'i mo lisi 'a e ngaahi malohinga mo e ngaahi vaivai'anga 'o e founa pule'i fakakolo 'o e Utu 'o e Vai'uha. Ko e konga ko 'eni 'o e fatongia fakaako 'oku mahu'inga koe'uhi ko e pule'i fakakolo 'oku 'ikai fa'a mahino'i lelei pe 'oku fu'u fiema'u 'e he ngaahi 'api fakafo'ituitui 'oku 'i ai 'enau founa Utu 'o e Vai'uha.

**Alealea mo e Talanga'i
PULE'I FAKAKOLO 'OE UTU VAI'UHA**

Ngaahi Malohinga
(Ko e ngaahi monu'ia...)

+

Ngaahi Vaivai'anga
(Ko e ngaahi palopalema...)

Ngaue 14: Fa'u Mape - Ngaahi founga Utu vai'uha 'i he kolo

Ngaahi Taumu'a:

- Ko e kau memipa te nau tanaki mai ha ngaahi fakamatala pea ke nau faka'ilonga'i 'a e tukunga lolotonga pe tukunga 'o e Utu vai'uha 'i he kolo 'aki ha'anau fa'u ha mape.
- Ko ha founga manakoa pe fakaoli kefaka'ai'ai 'a e alealea 'i he ngaahi 'isiu mo'oni 'o e mo'ui.
- Tokoni ki he kau ako ke nau ako 'i he fakakaukau fakaanga he'ene felave'i mo e mo'ui faka'aho.
- 'E lava ke faka'ilonga'i 'a e founga 'o e liliu tatau pe 'i he fakamatelie mo e fakasosiale.

Note to facilitator: Ko e mape 'e lava pe ke ngaue'aki ia ki he ngaahi taumu'a kehekehe ke fakamahino'i 'a e ngaahi 'isiu kehe mo e ngaahi palopalema 'i he kolo.

Taimi: Houa 'e 1 pe lahiange

Ngaahi Naunau: Pepa saati huke moe ngaahi tekisita moe/pe me'a hange ha ngaahi fo'i maka, fanga kii va'akau, nge'esi fingota, pulu'i niu, etc

Hokohoko:

Vahevahe kau ako 'i he ngaahi kulupu tautau toko 5 pe toko 6. 'Oku fokotu'u atu ke kulupu tangata 'ata'ata pe fefine 'ata'ata pe.

Tu'utu'uni ki he kau ako:

1. Ta ha mape ho kolo. Fakakau ai 'a e ngaahi maaka fakamatelie 'oku ke fakakaukau 'oku mahu'inga (ie. Falelotu, faleako, matatahi, ngaahi fale nofo'anga, ngaahi hala, holo fakakolo, etc). 'Oku mahu'inga ke fakataumu'a 'a e me'a kotoa pe 'oku felave'i ki he vai melie pea tautautefito ki he utu 'o e vai 'uha. Fakakau ai 'a e ngaahi tangike vai 'oku 'ikai ke toe ngaue'aki pea mo e ngaahi founga utu vai'uha 'oku lolotonga ngaue'aki.

2. 'I he mape fakamatala'i ai 'a e ngaahi me'a felave'i mo e tangike vai'uha, na'e fa'u 'i fe, na'e fakapa'anga 'e hai, na'e maumau fakaku.
3. Fakatahataha'i katoa mai e kau ako pea kole ki he kulupu takitaha ke ne faka'ali'ali 'enau mape.

4. Alealea'i e ngaahi mape.

- Ko e ha e ngaahi fai tatau 'i he ngaahi mape? Ko e ha leva e ngaahi kehekehe?
- Ko e ha ho'o fakakaukau ki he me'a 'oku talamai 'e he ngaahi faikehekehe? (Mahalo ko e ngaahi kehekehe 'i he ngaahi me'a 'oku mahu'inga pe 'ilo 'o tefito mei he ngaahi fatongia 'o e kolo?)
- Ko e ha e me'a 'oku talamai 'e he ngaahi mape felave'i mo e ngaahi founa utu vai'uha?
- Ko e ha e ngaahi liliu kuo hoko?
- 'Oku toe 'i ai ha ngaahi me'a kehe 'oku talamai 'e he ngaahi mape?

Faka'osi'aki 'a ho'o pehe ko e mape te ne lava 'o fakamahino'i ki he kolo 'a e kalasi kehekehe 'o e kakai mo 'enau ngaahi fiema'u kehekehe, ngaahi manako kehekehe, ngaahi poto kehekehe, ngaahi palopalema, tu'unga fakasosiale, taukei, etc. Ko e ngaahi kehekehe ko 'eni 'oku mahu'inga ia ke fakakau mai 'a e ngaahi kulupu mo e fakafu'ituitui ki ha fokotu'utu'u ke kau mai e kolo mo e pule'i 'o e kolo.

Nouti ki he Tokotaha Fakafaingofua: Ko e ngaue lelei 'eni 'e lava 'a e fanau mo e to'utupu 'o kau mai ki ai. Ko 'enau ngaue fakataha mo honau to'u 'e lava ai ke nau vahevahe 'enau 'ilo mo 'enau fakakaukau fakaekinautolu pea mo e to'utupu kehe 'o e kolo.

Ko e ngaahi fatongia fakaetangata pe fefine pea moe ngaahi felave'i fakaetangata pe fefine 'i he kolo.

Ngaahi Taumu'a Fakalukufua:

- Vakai'i 'a e ngaahi fatongia mo e ngaahi felave'i fakaetangata pe fefine, kau mai ai 'a e tukufakaholo mo e ngaahi faka'amu fakasosiale 'i he kolo mo 'ene liliu fakatatau ki he taimi.
- Vakai'i pe 'oku 'i fe kakai fefine(moe/pe kakai tangata) he taimi ni pea ko e ha 'enau faka'amu. Kuo pau ke tau tokanga ki he me'a fakamatelie mo e me'a fakafo'ituitui - ie. Tupulaki 'a e 'ilo mo e poto, holoki 'a e lahi e ngaue, 'ata ki he ngaahi fakakaukau fo'ou, nongaange, malava ke fa'u ha ngaahi tu'utu'uni, etc.
- Vakai'i 'a e tukunga 'o e fiemalie mo e fakangatangata pe ngaahi palopalema ki he kakai fefine (moe tangata) ke fai ha ngaahi ngaue fo'ou 'a ia 'oku fiema'u ha ngaahi poto'i ngaue na'e te'eki ke fai ha maheni mo ia pe fakalahi ai e ngaue.
- Fai ha ki'i sivilisi 'aki hano tanaki mai ha ngaahi fakamatata 'o e ngaahi palopalema mo e ngaahi tukunga.
- Faka'ata 'a e kakai 'o e kolo ke nau ma'u ha mahino kakato 'o e ngaahi palopalema pea ke nau 'omai ha ngaah fakakaukau ki honau ngaahi tupu'anga pea fokotu'utu'u mai mo ha ngaahi vete'anga.

Ngaue: Fo'i Siakale 'e 2

Ngaue 15: Fo'i siakale 'e 2

Ngaahi Taumu'a:

- Fakamahino'i 'a e mahu'inga mo e felalave'i 'a e ngaahi fatongia 'o e kakai tangata mo e kakai fefine 'oku nau fakahoko 'i he kolo.
- Faka'ilonga'i'a e ngaahi mafai fakatukufakaholo te ne lava 'o tu'utu'uni 'a e ngaahi fatongia mo e ngaahi fatu tu'utu'uni 'ete tangata pe fefine.
- Faka'ai'ai 'a e alealea 'o kau ki he ngaahi liliu 'a e ngaahi fatongia 'o e kakai fefine mo e kakai tangata pea mo e fela-lave'i 'i he vaha'a 'o e kulupu mo e loto kulupu tangata pe fefine.
- Fakatata 'a e kehekehe 'a e fakakaukau fakafo'ituitui 'a e kau memipa neongo 'oku nau kau pe ki ha kulupu 'oku lahi hono ngaahi me'a faitatau.
- 'E malava ke toe fakaha'i lelei 'a e ngaahi liliu fakaenatula 'a hono pule'i o e ngaahi ma'u'anga koloa.

Nouti ki he Tokotaha Fakafaingofua: Ko e fo'i ngaue ko 'eni kae tautau tefito ki hono alea'i lelei 'a e ngaahi fatongia mo e felalave'i 'a 'ete tangata pe fefine 'oku mahu'inga ia ki he ola lelei 'i he lele loloa 'a e utu 'o e vai'uha.

Taimi: Houa 'e 1 ki he Houa 'e 11/2

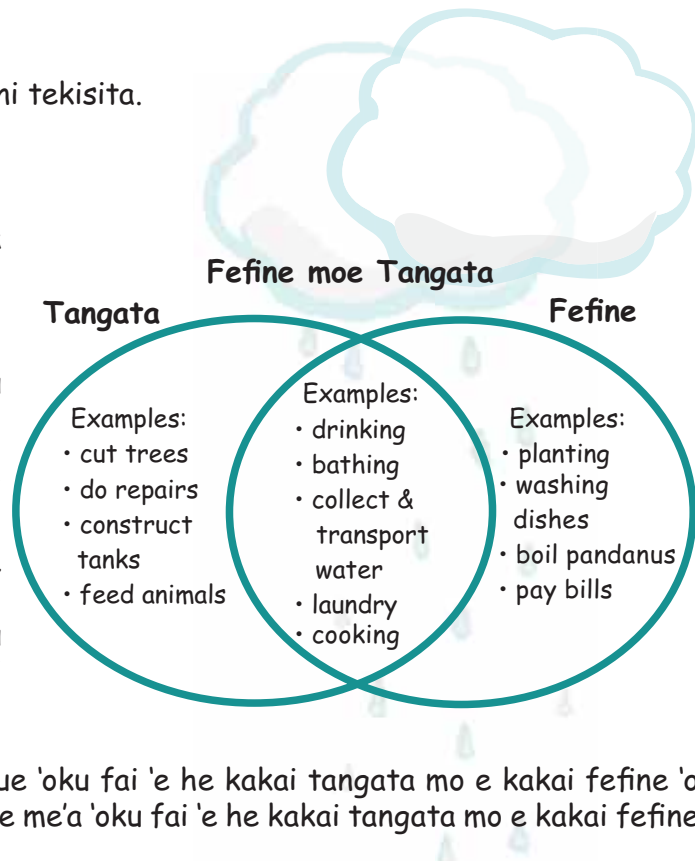
Ngaahi Naunau: Saati huke moe ngaahi peni tekisita.

Hokohoko:

Kole ki he kulupu ke nau fa'u ha kulupu 'e ua pe lahiange 'o fakatatau ki he tangata pe fefine pea kapau 'e malava: ta'u motu'a.

'Oange ki he ngaahi kulupu 'a e ngaahi fekau ko 'eni:

Ta ha ongo fo'i siakale 'e ua 'oku na fetaulaki 'i loto malie. Ko e fo'i siakale 'uluaki 'e fakahingoa ko e "kakai fefine" pea ko e siakale 'e taha 'e fakahingoa ia ko e "kakai tangata" pea ko e fo'i 'ata ko e 'i loto 'a e 'oku na fetaulaki ai 'e fakahingoa ia ko e "kakai fefine moe kakai tangata fakatou'osi".

Tohi 'i he fo'i 'ata'ata totonu 'a e ngaahi ngaue 'oku fai 'e he kakai tangata mo e kakai fefine 'o felave'i mo e vai pea 'i he fo'i 'ata'ata 'i loto 'a e me'a 'oku fai 'e he kakai tangata mo e kakai fefine fakatou'osi 'o felave'i mo e vai.

Kole ki he ngaahi kulupu ke nau fakapipiki mo fakamatala 'enau ngaahi pousita. Alea'i 'a e foun-ga mo e ngaahi ola. Kole ki ha taha ke pole ke ne hiki 'a e ngaahi fakamatala 'i ha saati huke (pe ko e fakatata).

- Na'e faingofua nai 'a e fekau ke fai 'e he tokotaha ko e 'a e me'a koe? Na'e lototaha ki ai 'a e kulupu?
- 'Oku fai loto fiefia 'a e ngaahi ngaue 'e he kakai fefine mo e kakai tangata pe ko ha taha pe 'iate kimoutolu fakafo'ituitui? Ko e ha hono 'uhinga 'oku pehe ai pea ko e ha hono 'uhinga 'oku 'ikai ke pehe ai? ('E lava pe ke 'ai ha faka'ilonga 'i he tafa'aki 'o e ngaahi ngaue fakafiefia, + pe -, pe fofonga fiefia/fofonga mamahi, siakale kulokula ki he fiefia, siakale pulu ki he fievalie, 'uli'uli ki he mamahi. Ko e ngaahi ngaue lahi 'e lava pe ke ma'u loua 'o fakatatau ki he ngaahi tukunga takitaha).

Alealea mo e Talanga
 KO E HA E 'UHINGA 'OKU FAI AI 'E HE KAKAI FEFINE MO E/PE

Aleale moe Talanga
 KO E HA E NGAAGHI ME'A KUO LILIU?
 KO E HA E 'UHINGA NA'E HOKO AI 'A E LILIU?

Nouti ki he Tokotaha Fakafaingofua: 'Oku 'aonga ki he ngaue mo e ngaahi alealea ke fai pe 'i he kulupu fefine pe tangata pe. Koe'uhi ko e kulupu tangata pe fefine te ne hanga 'e ia 'o fakafaingata'a'ia' 'a e kau kakato mai 'a e kakai fefine. Ko e ongo kulupu te na toki ha'u fakataha pea fakapipiki mo fakamatala'i 'a e ngaahi ola 'o 'enau ngaahi alealea kehekehe. Ko e vahevahe 'o e ngaahi fakakaukau lolotonga 'a e kakai tangata mo e kakai fefine 'oku mahuinga ke tau 'ilo'i 'a e feitu'u 'e nofo ai 'enau kehekehe mo 'enau faitatau.

- Ko e ha e me'a 'oku fai ai 'e he kakai tangata 'a e ngaahi ngaue pau pea fai 'e he kakai fefine 'a e ngaahi ngaue kehe? Ko e ha e me'a 'oku fai 'e he fanga ki'i tamaiki tangata mo e fangata ki'itamaiki fefine?
- 'Oku 'i ai nai ha ngaahi ngaue 'oku fa'a fai pe 'e he kakai tangata ka 'oku to e lava pe 'e he kakai fefine 'o fai?'Oku 'i ai nai ha ngaahi ngaue 'oku fa'a fai pe 'e he kakai fefine 'oku to e lava pe 'e he kakai tangata 'o fai?
- 'Oku liliu nai 'a e ngaahi fatongia ni mei he taimi ki he taimi?Kapau 'oku 'io ko e ha hono 'uhinga? Kapau 'oku 'ikai ko e ha hono 'uhinga?

Nouti ki he Tokotaha Fakafaingofua:
Ko e fo'i ngaue mahu'inga eni koe'uhi ko e kakai tokolahi 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e mahino lelei 'o e felave'i 'a e vai mo e mo'ui lelei.

Hoko atu 'a e alealea faka'isiu.

Tu'unga lelei 'o e Vai, Mo'ui lelei mo e Haisini

Ngaahi Ngaue:

- Fakahokohoko 'a e tukunga 'o e mahino ki he ngaahi felave'i 'a e lelei 'o e vai, mo'ui lelei mo e haisini pea hiki'i 'a e tukunga mahino 'i ha feitu'u 'oku fiema'u.

Ngaahi Ngaue: Talanga 'o e Vai, Fale'i lelei mo e kovi

Ngaue 16: Talanga'i 'a e vai lelei mo e vai kovi

Taumu'a:

- Ko e kau ako ke nau fakaha 'enau 'ilo mo 'enau mahino'i 'a e vai lelei, mo'ui lelei moe haisini.
- Faka'ai'ai ha alealea ki he ngaahi 'api 'i he kolo 'oku fakafatongia'i mo fai tu'utu'uni 'o fakatatau ki he'ete tangata pe fefine.
- Fakatataa'i 'a e lahi 'o e ngaahi tali fakatupu fakakaukau 'i he taimi ko e 'oku ngaue'aki ai 'a e ngaahi founga 'oku faka'ata pe.
- Ko e ngaahi fakamatala 'e tanaki lolotonga 'a e ngaue fakaako ko 'eni 'e lava pe ia ke fa'u ko ha tohi felave'i moe ngaahi feinga kehekehe 'i he ngaue fakavai pe ko hono fakapipiki pe 'i ha feitu'u lelei fakatokolahi ke fakamanatu ki he kakai 'o e kolo.

Taimi: Miniti 'e 45 (10 ki he talanga, 35 ki he alealea)

Naunau: Naunau: ngaahi la'i pepa pe ngaahi la'i kaati, ngaahi tekisita, seloteipi, saati huke

Hokohoko:

1. 'Oange ki he tokotaha ako kotoa pe 'a e la'i kaati 'e valu pe la'i pepa mo e peni .
2. Kole ki he kau ako ke nau faka'osi 'a e setesi ko 'eni pea nau tohi 'enau tali 'i he ngaahi la'i pepa. "Ko e vai lelei..." "Ko e vai kovi..." Faka'ai'ai e kakai ke nau mohu fakakaukau pea nau 'omai ha'anau ngaahi fokotu'u 'o ngaue'aki 'a e fakatata pe ha toe founga kehe ke tanaki ki he ngaahi setesi.

3. Kole kiate kinautolu ke fakapipiki 'a e ngaahi kaati 'i lalo 'i hono 'ulu'i tohi totonu.
4. Ki he 'ulu'i tohi kotoa pe kole ki he tokotaha ako 'e taha ke ne fakakulupu 'a e 'u kaati fakatatau ki hono 'ulu'i tohi takitaha pea lau 'enau ngaahi tali takitaha 'o kamata'aki 'a e "Vai lelei pe Vai kovi..."

Muimui mai 'a e alealea fakakulupu:

- 'Oku toe 'i ai nai ha ngaahi founa kehe te ke lava 'o tala ai pe 'oku lelei pe kovi 'a e vai? (Fakapipiki ha ngaahi tanaki ki he ngaahi 'ulu'i fakakaukau takitaha).

- Ko e ha 'a e felave'i 'a e vai mo e mo'ui lelei?

'I he taimi ko 'eni 'e fu'u mahu'inga ke ke vahevahe ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi mahaki fakatupu 'e he vai (La'i pepa mo'oni fika 3)

- Ko e ha nai 'a e ngaahi ola 'o e vai kovi?

**Alealea mo e Talanga
NGAAHI OLA 'O E VAI KOVI.**

- Ko e 'a e ngaahi faingamalie mo e ngaahi kanongatamaki 'o e utu 'o e vai'uha?

**Aleale moe Talanga
UTU 'O E VAI'UHA
NGAAHI FAINGAMALIE / NGAAHI FAINGATA'A**

Ngaue 17: Tangike fonu ngutungutu 'i he vai kovi - Ko hai te ne solova ia?

Ngaahi Taumu'a:

- Fakatotolo'i 'a e ngaahi 'isiu fekau'aki mo e mo'ui lelei, fakafo'ou mo e monomono felave'i mo e ngaahi founa Utu 'o e Vai'uha 'i ha founa fakaoli.
- Ngaue'aki ha ngaahi fakakaukau fakatupu fifili ke 'analaiso 'a e ngaahi 'isiu.
- Ko e kau ako ke nau fakamahino'i ha ngaahi palopalema 'e ala hoko ki hono fakalele, monomono mo e fakafo'ou 'a e ngaahi founa utu vai melie pea fakalelei 'a e ngaahi feitu'u palopalema'ia mo alea'i 'a e ngaahi founa ke ne solova ha ngaahi ke.
- Faka'ai'ai ha ngaahi alealea 'o kau ki he 'api, kolo mo e ngaahi fatongia mo e fai tu'utu'uni 'a e kakai tangata mo e kakai fefine.
- Ko e kau ako ke nau fakatotolo pea nau hanga 'o mahino'i 'a e ngaahi fakakaukau fehanganangi ki he loto kolo 'i ha founa longo mo'ui.

Taimi: Miniti 'e 45

Hokohoko:

1. Tu'usi ha la'i pepa ke kongā nima pea 'i he kongā pepa takitaha tohi ai e tokotaha 'oku ne fakatupu e kovi ki he vai.
 - Fanga namu
 - Fanga puaka
 - Pekitilia
 - Ngaahi la'i 'akau
 - kaunga'api 'oku nau langa kete mo fakalele
 2. Kole ki he tokotaha ke pole ke hoko ko e Tokotaha Fakatotolo. Vahevahe e toenga ki he kulupu tautau toko 4 pe 5.
 3. 'Oange ki he kulupu takitaha 'a e la'i pepa 'o e me'a 'oku ne fakatupu 'a e kovi 'a e vai.
 4. Fakaha ki he ngaahi kulupu 'a e fo'i fakamatala ko 'eni: "Ko e famili 'oku puke he langa kete mo e fakalele. 'Oku ngalingali 'oku 'i ai e me'a 'e taha 'oku ne fakatupu 'a e puke 'a e famili. Ko e kulupu takitaha ke nau alea'i 'a e tupu'anga 'o e me'a na'e hoko pea 'omai ha'anau tali fakalukufua".
 5. 'I he taimi ko e 'oku maau katoa ai e ngaahi kulupu 'e ui tahataha leva 'e he tokotaha fakatotolo 'a e kau fakatupu kovi 'o e vai ke nau ha'u 'o tangutu mo e 'i mu'a mo e ni'ihiki kehe pea 'omai 'enau fakamatala. Hange ko 'eni te ne lava 'o pehe, "Ko e famili 'oku fu'u puke lahi. Ko au e fakatotolo 'i he fo'i keisi ko 'eni pea te u fie 'alu hifo ki he fo'i takele 'o e keisi ko 'eni! Ko ia ko e ha ho'o fo'i talanoa?
- Hili 'a e fakamatala 'e lava ke fakafehu'i 'e he tokotaha fakatotolo ha ngaahi fehu'i fakatotolo 'o kapau 'e fiema'u.
6. Kole ki he kau ako ke nau fakamanatu 'enau ngaahi 'ilo fo'ou pea vahevahe 'a e ngaahi me'a na'a nau ako mei he fo'i ngaue fakaako.

Ko e te'e puaka ofi ki he ma'u'anga vai tene fakatupu puke ki he kakai

Ko e toka'anga vai 'e lava pe ke hoko koe fanau'anga e fana namu 'oku fakatupu tengi.

Ngaue 18: Fale'i lelei mo e Fale'i Kovi

Ngaahi Taumu'a:

- Ko e kau ako te nau fakatata mo fakatupu fakakaukau ke nau lava 'o fakamahino'i moe/pe tokoni 'i he'enau 'ilo mo e mahino'i 'o e ngaahi 'isiu.
- Ko e kau ako te nau fakatotolo'i pea nau mahino'i 'a e ngaahi tukunga fakakaukau fehanga'angai 'i he loto kolo 'i ha founa fakaoli mo longo mo'ui.
- Ko e kau ako te nau fakatupu ha ngaahi poto'i faka'analaiso mo e vete palopalema.
- Ko e ngaahi sikiti mo e ola 'o e alealea 'e lava pe ke fakahu ki ha ngaahi naunau te ne hiki ki 'olunga 'a e a'usia, hange ko ha ki'i ako nounou pe fakatata katuni fepotalanoa'aki.

Taimi: : Houa 1 (miniti 30 ki he fo'i talanoa, miniti 30 ki he alealea fakakulupu)

Ngaahi Naunau: pepa saati huke, ngaahi tekisita, seloteipi.

Hokohoko:

Kole ki he kau ako ke nau kau ki ha kulupu 'oku 'i ai e tangata mo e fefine tautau toko 4. Fakamatala ko e fo'i ngaue ni ko e fakatata. Fakaha 'a e ngaahi tu'utu'uni ni:

1. Ko e ki'i kulupu takitaha te nau fa'u ha'anau ki'i fo'i sikiti nounou fekau'aki mo e vai. Ko e fo'i talanoa 'e 'i ai hono tokotaha tefito ki ai e talanoa 'e 1 - Ko e fefine 'oku 'i ai hono palopalema fakatupu 'e he vai.
2. Ko e tokotolu kehe 'e kau mai mei he kolo (hange ko e husepaniti 'o e fefine, matu'a, tokotaha 'ene fanau, kainga, kaunga'api, faiako, faifekau, 'ofisa fakapule'anga, etc). Ko e tokotaha 'i he tokotolu ko 'eni 'oku nau 'oange ki he fefine ha ngaahi fale'i fehanga'angai ke solova 'aki hono palopalema.
3. 'E faka'osi'aki e talanoa mo e pehe "ke toki hoko atu" 'o mahino ki he fefine 'oku te'eki ke ne 'ilo 'e ia e me'a ke ne fai. Ko e kulupu kotoa pe te ne 'ia i 'ene 'ulu'i fakakaukau ki he'ene talanoa.
4. Ko e kulupu takitaha te nau fakatata 'enau sikiti.

Hili 'a e fo'i talanoa kotoa pe fehu'i ki he kau ako ke nau fokotu'u mai ha ngaahi fakama'opo'opo malava 'e taha pe ua.

Hili hono fakatata 'e he ngaahi kulupu 'enau ngaahi sikiti kole kiate kinautolu ke nau fili'i 'a e fo'i talanoa lelei taha.

Hoko atu ki ha ngaahi alealea fakakulupu.

Ko e ha 'a e ngaahi fale'i lelei mo e ngaahi fale'i kovi 'oku fa'a fai 'e he kakai felave'i mo e vai? Hiki 'a e ngaahi fakakaukau 'i lalo 'i he ongo 'ulu'i fakakaukau ko e "Fale'i lelei" mo e "Fale'i kovi".

Tepile 2 Fale'i Lelei mo e Kovi felave'i ki he Vai mo e Mo'ui Lelei.

Vai mo e Mo'ui Lelei	
Fale'i Lelei	Fale'i Kovi
<p>Sipinga:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Haka e vai • Fufulu ma'u pe ongo nima pea ngaue'aki 'a e koa • Kumi tokoni fakafaito'o. 	<p>Sipinga:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fahii ha fo'i niu pea olo 'aki ho kili (ki he veli) • Tatali pe ke toko puke • Fakapipihhi e puke

- Ko e ha 'a e ngaahi ola 'i he taimi 'oku muimui ai e kakai ki ha fale'i kovi?
- Ko hai 'oku ne fai 'a e ngaahi tu'utu'uni 'i he 'api, 'i he kolo, 'i he motu, pea mo e fonua felave'i mo e vai inu pea ko e ha hono 'uhinga. Na'e fa'a pehe pe? Kapau na'e 'ikai, na'e anga fefe 'ene liliu? (Ko e alealea ko 'eni 'e lava pe ke hoko atu 'o fakakulupu iiki ki ha ngaahi alealea fakaikiiki).
- Ko e ha e ngaahi founa kehe ke ngaue'aki ke solova 'a e ngaahi palopalema faka'api pe ke fakakolo fekau'aki mo e vai? 'Oku fa'a malava ma'u pe? 'I he taimi fe pea ko e ha e 'uhinga 'o kapau 'oku 'ikai ke malava? (Ko e ngaahi fehu'I ko 'eni 'e lava pe ke ngaue 'i ha ngaahi kulupu iikiange hange ko e kulupu tangata pe ko e kulupu fefine).

"Oku ou sai'ia keu kau 'i he ngaahi sikiti - 'oku nau tokoni kiate au ke u manatu'i 'a e ngaahi me'a 'oku ou ako."

"Ko e ngaahi sikiti 'oku nau ivi lahi pe 'iate kinautolu."

Lau 'a e kau ako 'i he Ako ki hono ako'i 'o e kau faiako.

Monomono mo e Fakafo'ou

Ko e feitu'u eni 'oku fa'a ngaue'aki ai 'a e naunau faiako tukufakaholo. ka neongo ia ko e kau ako te nau ako vaveange 'a e kakano pea nau ma'u 'a e ngaahi fakamatata lelei ange 'o kapau ko e ngaahi houa ako 'oku fakafekau'aki mo'oni.

Ngaahi Taumu'a Fakalukufua:

- Ko e kau ako ken au faka-mahino'i 'a honaungaahi ngata'anga 'i he'enau mahino'i 'a e fakalele, monomono mo e ngaahi fakafo'ou 'e fiema'u ki he ngaahi founa utu 'o e vai'uha pea fakakakato 'a e ngaahi to nounou 'i he 'ilo fakatekinikale.
- Ko e kau ako ken au faka-mahino'i 'a honaungaahi ngata'anga 'i he'enau mahino'i 'a e fakalele, monomono mo e ngaahi fakafo'ou 'e fiema'u ki he ngaahi founa utu 'o e vai'uha pea fakakakato 'a e ngaahi to nounou 'i he 'ilo fakatekinikale.
- Tokonaki ha ngaahi founa longomo'ui ma'ae kau memipa 'o e kolo ken a. kau 'i he ako.

Ngaahi ngaue: Manatu Utu Vai'uha, 'a'ahi, metuliki monomono mo e fakafo'ou 'o e ngaahi founa utu vai'uha, Ko e ngaahi fakamole moe ngaahi faingamalie 'o e monomono ho'o founa utu vai'uha.

Ngaue 19: Manatu Utu Vai'uha

Taumu'a:

Ko ha ki'i ngaue faingofua ke fakafe'iloaki pe fakamanatu 'a e ngaahi kongokonga fakatekini-kale 'o e utu vai'uha.

Ngaahi naunau: ngaahi peni, pepa tohi mo e ngaahi me'a 'oku ha 'i lalo

Hokohoko:

Teuteu 'a e fo'i ngaue fakaako ko 'eni 'i he taimi 'oku 'ikai ke 'i he loki ai e kau ako. Tanaki 'a e ngaahi me'a ko 'eni kimu'a he ako:

- uaea Tainamu
- hamala mo e ngaahi fo'i fa'o
- kapa 'ato fale
- ipu sio'ata
- tikatele
- faka'ahunamu
- taufale
- leiki
- papa 'a
- kane
- hina vai
- kili
- pepa toileti
- ngaahi la'i 'akau
- ngaahi fakatata 'o ha puaka, kuli mo e manupuna

Folahi 'a e ngaahi me'a ni 'i he faliki pe ngaahi funga tepile. Ko e ngaahi me'a ni 'e lava pe ke nau fehilihili'i ka 'e kei lava pe ke ke sio kiate kinautolu ke ke 'ilo'i kinautolu. Folahi ha konga tupenu pe fala 'i 'olunga 'i he ngaahi me'a ni.

Kole kiate kinautolu kotoa ke nau ha'u ki he loki. 'Oange tahataha kiate kinautolu 'a e la'i pepa mo e peni.

Teuteu 'a e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni:

'I he lalo fala 'oku 'i ai e ngaahi naunau kehekehe. Te u to'o 'a e fala pea 'e tuku atu 'a e ngaahi miniti ke mou sio ki he ngaahi naunau. Te u toe 'ufi'ufi 'a e ngaahi naunau pea te ke hiki ki ho'o la'i pepa 'a e ngaahi naunau lahi taha te ke ala manatu'i".

"To'o e 'ufi'ufi mei he ngaahi naunau pea tuku ha ngaahi miniti lahi ke nau sio ki ai. Hili 'enau tohi 'a e ngaahi me'a na'a nau lava 'o manatu'i pea to'o 'aupito e 'ufi'ufi. Fehu'i ko hai na'a ne hiki ha naunau 'e 10, 12, 15, 16 pea hokohoko pehe atu ai pe kae 'oua kuo ke 'ilo e tokotaha na'e lahi taha e naunau na'a ne manatu'i. Fehu'i ki he kau ako ke nau fakamatala mai 'a e 'uhinga na'e fili'i ai 'a e ngaahi naunau ko 'eni.

Fakamanatu ki he kau ako 'oku fa'a faingata'a ke te manatu'i ha me'a 'oku te sio tu'o taha ki ai. Ko e ki'i ngaue nounou ko 'eni 'oku ne fakaha 'a e 'uhinga 'oku mahu'inga ke fakamanatu tu'o lahi ha ngaahi me'a 'e alea'i mo sio'i 'i he ako felave'i mo e utu 'o e vai'uha.

Activity 20: 'A'ahi

Time: Taimi si'isi'i taha houa 1

Founga:

Ko e tokotaha fakafaingofua 'e 'alu mo ha ngaahi kulupu 'oku 'ikai ke tokolahi hake 'i he toko 5 pe toko 6 ki ha 'a'ahi ki he ngaahi founga utu vai'uha 'i he kolo. Ko e kau ako 'e 'oange kiate kinautolu 'a e fakatata he peesi hoko mai, pea mo ha peni ke nau hiki 'i ai 'o kapau 'oku nau fiema'u ha ngaahi me'a.

'I he feitu'u kotoa pe na'a nau a'u ki ai kole ki he kau ako ke nau sivi'i tokanga fakaikiiki katoa 'a e ngaahi konga 'o e founga vai'uha takitaha (Sio ki he la'i pepa mo'oni fika 4). Kole ki he kau ako ke nau vahevahe 'a e ngaahi me'a na'a nau fakatokanga'i. Ko e tokotaha fakafaingofua 'e lava ke tokoni 'aki 'a e fehu'i ha ngaahi fehu'i hange ko 'eni:

- 'Oku 'i ai nai ha me'a 'oku ke sio ki ai te ne lava 'o liliu 'a e lelei 'o e vai?
- 'Oku 'i ai ha taha 'oku 'i ai ha'ane ngaahi fokotu'u felave'i mo e fakafo'ou 'e ala malava?
- Kuo fai nai ha ngaahi fakafo'ou ki mu'a? Ko e ha e ngaahi naunau na'e ngaue'aki? Ko e ha e loloa 'i ho'o fakakaukau 'e tolonga ai 'a e fo'i fakafo'ou?
- Ko e ha e me'a 'e ala malava ke hoko ki ha ngaahi kongokonga lolotonga ha afa?
- 'E 'i ai nai ha ngaahi founga faka'ehi'ehi 'e lava ke ngaue'aki ke ta'ofi 'a e maumau ki he founga pe ko e vai?

'I he 'osi pe 'a e 'a'ahi pea fakakakato leva 'e he kau ako 'a e metuliki.

Hili hono fakakakato e metuliki pe 'i muiange 'i he polokalama 'e mahu'inga 'aupito ke fai ha 'a'ahi 'e taha ke vakai'i pe 'oku sio 'a e kau ako ki ha ngaahi me'a fo'ou na'e 'ikai ke nau fakatokanga'i kimu'a.

'Ko e 'a'ahi na'e fu'u ivi malohi pea na'a ne pole'I kinautolu 'I he ngaue fakalalakaka.'

Tokotaha ako mei he Ako ki hono ako'i'o e kau faiako

KO E METULIKI
Monomono Moe Fakafo'ou 'oe Utu vai'uha Ngaahi Founa

Ngaahi konga 'o e founa utu vai'uha	Monomono ma'u pe	Ngaahi	Ko e fatongia 'o hai?	Ko hai te ne totongi pea 'e anga fefe hono tanaki 'o e pa'anga ko ia?
'Ato 'o e Fale				
Fakatali				
Tangike Vai				
Tepi Vai				
Paipa ki lalo				
Me'a Hake 'a e vai				
Ngaahi me'a ngaue ki he 'uluaki tafe 'ae vai.				

Ngaue 21: Ko e Metuliki - Monomono mo e fakafou'u 'o e ngaahi founa utu vai'uha.

Ngaahi Taumu'a:

- Mahino'i 'a e ngaahi me'a fakatekinikale 'o e monomono mo e fakafou'u.
- Fakatotolo'i 'a e ngaahi feitu'u 'e ala hoko ai ha ngaahi palopalema fakatekinikale.
- Fakalahi 'a e 'ilo na'e ma'u lolotonga 'a e 'a'ahi.
- Fa'u ha me'a ngaue 'e ngaue'aki 'e he kolo 'a mui.

Taimi: Houa 'e 1

Naunau: pepa, ngaahi tekisita, saati huke, selo teipi

Hokohoko:

Ko e kau ako ke nau mavahe 'o fakakulupu 'o 'oua 'e tokolahi hake 'i he toko valu ki he kulupu 'e 1.

Ko e kulupu takitaha te ne fakakakato 'a e metuliki.

Ko e ngaahi kulupu te nau ha'u fakataha 'o faka'ali'ali 'enau ngaahi metuliki.

Muimui mai leva 'a e alealea fakakulupu:

- Ko e ha 'a e ngaahi faikehekehe 'i he ongo metuliki 'e ua?
- Kuo fakakakato katoa 'a e ngaahi me'a - pe 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'e ni'ihii 'oku te'eki fakakakato? ('I he taimi ko 'eni 'e toe tanaki mai 'e he tokotaha fakafaingofua ha ngaahi me'a).
- Ko e ha e me'a na'a ke ako mei he ngaue fakaako ko 'eni?

'E toki kau fakataha leva 'a e kau ako ki hono fakakakato ha metuliki faka'osi. (Ko e metuliki kakato 'oku ma'u ia 'i he pepa mo'oni fika 5).

Ko e metuliki 'e lava ia ke fakapipiki hili 'a e ako ko ha fakamanatu ki he kolo. 'Oku mahu'inga ke manatu'i ko e metuliki kakato 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke tufotufa. Ko ha houa ako longomo'ui 'oku fiema'u ke hoko lolotonga 'a e ako. Ko e metuliki 'e lava ke fakakakato ia 'o konga ua pea ko e ongo kolomu 'e ua fakamuimui 'e lava ke ngaue'aki ia ko e palani ngaue.

Ngaue 22: Ko e ngaahi Fakamole moe ngaahi Faingamalie 'o e Monomono ho'o Founga Utu Vai'uha.

Taumu'a:

Ko e fo'i ngaue fakaako ko 'eni na'e 'ikai ke fai ia lolotonga 'a e Ako ki hono ako'i e kau faiako. Ka neongo ia ko e fo'i ngaue mahu'inga ke ne hanga 'o fakalotoa mo faka'ai'ai 'a e kakai 'o e kolo ke monomono mo fakafo'ou 'enau founga utu vai'uha 'i he lele loloa.

Ko e ngaahi ola mo e alealea 'i he fo'i ngaue fakaako ko 'eni 'e lava pe ia ke fa'u ha ngaahi pousita pe ko ha ngaahi naunau kehe te ne fakatupulaki 'a e tokanga 'a e kakai ki he utu 'o e vai'uha.

Taimi: Houa 'e 1

Ngaahi Naunau: pea moe ngaahi tekisita

1. Fakakakato 'a e tepile. Manatu'i ke ke fakakaukau'i 'a e ngaahi me'a kehekehe - kau ai 'a e tangata pe ngaahi fakamole fakasosiale mo e ngaahi faingamalie pea mo e fakapa'anga. Fakakaukau'i pe ko e ha e ngaahi me'a 'e hoko mo e ha e ngaahi me'a te ke fai 'i he taimi ko e 'oku sai ai 'a e vai pea mo e taimi 'oku kovi ai 'a e vai.
2. 'I he tafa'aki e poini kotoa pe tohi'i ai ko hai 'oku ne totongi pea ko hai 'oku faingamalie 'i he tukunga takitaha.

Tepile 4 Tepile 'o e Fakamole mo e Faingamalie

Kimu'a: Founga utuPe kovi. Vai'uha maumau		Kimui:Founga utuMonomono Vai'uha Lelei.	
Ngaahi Fakamole	Ngaahi Faingamalie	Ngaahi Fakamole	Ngaahi Faingamalie
<p>Ngaahi Sipinga: Ko e famili 'oku puke he fakalele mei he vai kovi. . Li'aki ako e kau leka, li'aki ngaue e matu'a. . 'Utu vai mei he kaunga'api 'o fakapahia hili ha ngaahi taimi. . Fakamole lolo 'i hono uta mai 'a e vai. . Langa tu'a he taki vai.</p>	<p>. 'Ikai hoha'a ke fufulu 'a e tangike vai. . 'Ikai fakamole taimi pe pa'anga ke fakafo'ou e tangike. . 'E fai kotoa 'e he kaunga'api e ngaue.</p>	<p>. Fakamole fakapa'anga ki hono fakafo'ou mo hono onomono 'a e ma'u'anga vai hange ko e ngaahi naunau, me'a ngaue mo e kongokonga.</p>	<p>. Vai melie ma'a mo lahi he ta'u kakato. . Famili mo'ui lelei. Lelei 'a e ma'uako 'a e fanau mo e ma'u ngaue 'a e matu'a. . 'Ikai ke 'i ai ha mo'ua vai 'oku fu'u lahi - 'oku tanaki e pa'anga. . Ma'u e tangike ma'a mo fe'unga.</p>

Alealea:

- Ko e ha 'a e ngaahi faitatau mo e ngaahi kehekehe 'i he ngaahi poini 'o e kulupu takitaha?
- Ko e ha 'a e ngaahi fakamole 'o e 'ikai monomono pe fakafou'ou ho'o ma'u'anga vai? Ko hai 'oku ne fua 'a e ngaahi fakamole ko ia? 'Oku angafefe hono vahevahe 'o e ngaahi fakamole ko ia?
- Ko e ha 'a e ngaahi faingamalie fakahangatonu mo 'ikai fakahangatonu 'a e ngaahi founa Ko hai 'oku faingamalie mei ha founa utu vai'uha 'oku monomono lelei?

Palani

Ngaahi Taumu'a Fakalukufua:

- Fakaha 'a e founa lelei mo fakahokohoko lelei ke a'usia ai 'a e ngaahi vete'anga pea fakamahino'i 'a e fiema'u fakakakai, pa'anga pe me'a ngaue.
- Tokonaki ha me'a ngaue fakapalani ten e lava 'o fakaha 'a e fiema'u ke tanaki ha pa'anga, kole ha toe ako pe tokoni fakatekinikale, palani 'a e ngaahi ngaue hokohoko, etc.

Ngaue: Ngaue fo'ipula fakaako - ngaahi tefito'i palopalema mo honau ngaahi vete'anga

Ngaue 23: Ngaue fo'ipula fakaako (ngaahi tefito'i palopalema mo hono ngaahi vete'anga)

Ngaahi Taumu'a:

- Ko e kau ako ke nau fakaha 'a e ngaahi tefito'i palopalema, ie. Ngaahi pole mo e ngaahi palopalema ki he monomono mo e fakafou'ou 'o e ngaahi founa utu vai'uha. ('e vahevahe lalahi 'eni ki he ngaahi kalasi hange ko e palopalema fakapa'anga, si'isi'i 'o e poto'i fakatekinikale, 'uluaki langa kovi, si'isi'i 'o e palani, kovi e fetu'utaki, si'isi'i 'o e loto'aki, faka'ai'ai mo e a'usia, faingata'a 'o e ma'u 'o e ngaahi kongokonga, etc.)
- Ke tokoni'i 'a e kakai ke fa'u 'enau ngaahi palani mo 'enau ngaahi vete'anga 'anautolu ke ne lava 'o ta'ofi 'a e ngaahi palopalema ni mei he kamata'anga pe. Fakamalohi'i 'o e tefito'i fakakaukau 'o e falala pe 'a e kolo ki he kolo.
- Fa'u ha ngaahi poto'i faka'anolaiso mo vete palopalema mo e malava ke fakakaukau 'a e ngaahi tupu'anga mo honau ngaahi ola.

Nouti ki he Tokotaha Fakafaingofua: Ko e fo'i ngaue fakaako mahu'inga 'eni pea 'oku fa'a taimi loloa mo fiema'u 'a e tokoni 'a e tokotaha fakafaingofua.

Taimi: Houa 'e 1 1/2 pe lahiange

Materials: Pepa mo e ngaahi peni tekisita

Hokohoko:

1. 'I ha kulupu lahi fehu'i ki he kau ako pe ko e ha 'a e ngaahi me'a na'a nau sio ai 'i he ngaahi founa utu vai'uha motu'a (pe fo'ouange) lolotonga 'enau 'a'ahi. Hiki 'enau ngaahi tali 'i ha

saati huke.

2. Fakamatala'i 'a e me'a ni mei he me'a na'a mou sio ai ko e ha 'a e ngaahi faka'ilonga ha mai pe ko e ola 'o e ta'etokanga ki he monomono mo e fakafo'ou 'o e ngaahi ma'u'anga vai. 'Oku mahu'inga ke mahino'i 'a e ngaahi 'uhinga lalahi 'oku ta'etokanga'i ai 'a e ngaahi founa utu'anga vai'uha pe kumi ki ha ngaahi vete'anga. Ko e taumu'a ia 'o e fo'i ngaue ni.

Vahevahe e kau ako ki ha ngaahi kulupu iiki 'o 'oua 'e toe lahiange 'i he toko 10 ki he kulupu. 'Oange ki he kulupu takitaha ha ngaahi la'i pepa mo ha ngaahi peni tekisita.

Tokonaki 'a e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni:

1. To'o ha fo'i faka'ilonga 'o e ta'e fakafo'ou pea hiki ia 'i 'olunga 'i he tuliki hema 'o ha la'i pepa.
2. Fehu'i kiate kimoutolu 'a e 'uhinga 'oku hoko ai 'a e me'a ni. Tohi tahataha 'a e ngaahi 'uhinga pea siakale'i ia pea laine'i ha laine ki he tupu'anga. Kapau 'oku toe 'i ai mo ha ngaahi 'uhinga kehe, tohi mo kinautolu pea siakale'i pea laine'i ki he tupu'anga.
3. Ki he fo'i 'uhinga kotoa pe fehu'i pe ko e ha hono tupu'anga pea siakale'i ho'o tali. Hokohoko atu pe ho'o fehu'i ki he 'uhinga 'o e fo'i tali takitaha. 'E 'i ai leva 'a e laine 'o e ngaahi fo'i pula kehekehe 'e fakahoko 'a kinautolu ha ngaahi laine.
4. 'I he 'ikai lava ko e ke ke toe hoko atu kuo ke a'u ki he tefito'i palopalema 'oku fiema'u ke fai ki ai 'a e tokanga. Siakale'i 'a e palopalema tefito 'i ha kala lanu kehe. Te ke lava 'o lau 'a e 'uhinga 'o e seini kimu'a pe fakaholomui.
5. Hoko atu 'a e founa tatau mo ha faka'ilonga kehe 'i ha la'i pepa tatau. Kapau 'e fiema'u toe ngaue'aki ha la'i pepa 'e taha. Ko e ngaahi faka'ilonga 'e ni'ihia te ne lava 'o faka'ata ko e k eke sio ki he ngaahi palopalema mei ha ngaahi founa kehekehe pe te ke fakakaukau ko e ngaahi me'a kehe ko e ola ia 'o e ngaahi tefito'i palopalema tatau. Kapau ko e ngaahi palopalema tatau kuo 'osi tohi 'i he la'i pepa ta ha laine kiate kinautolu.
6. 'I he taimi ko e kuo ke fakakakato ai ho'o ta 'a e ngaahi pula moe ngaahi faka'ilonga fakakakato 'a e tepile 5. Hiki kotoa 'a e ngaahi palopalema tefito 'i he tepile. Ki he palopalema takitaha tohi'i ai honau ngaahi vete'anga 'e ala malava pea mo kinautolu 'e felave'i mo ia.

Nouti ki he tokotaha fakafaingofua: Ko e ngaue fakaako ko 'eni 'e lava pe ia ke ngaue'aki ki hono vakai'i lelei 'o e ngaahi ola 'oe ta'etokanga ki he monomono moe fakafo'ou. 'I he 'ikai ngaue'aki 'a e fehu'i ko e ha e 'uhinga 'oku hoko ai 'i he sitepu 2 ko e kau ako te nau tohi ha ngaahi ola 'e taha pe lahiange pe ola 'o ha ngaahi tukunga. Ki he ola takitaha te nau ta ha fo'i pula fo'ou pea laine'i ia ki he 'uluaki palopalema. Te nau hoko atu 'a e ta mo e laine'i ki he ngaahi pula kehe 'a e 'oku nau fakafofonga'i ai 'a e ngaahi ola ko ia. 'I he taimi ko e kuo ta ai ha seini kakato 'o ha ngaahi pula fehu'i ki he kau ako pe na'e angafefe mo e feitu'u fe 'e lava ai 'a e seini 'o e ola kovi ko 'eni ke maumau'i. 'I he'ene pehe ko e ngaue fakaako ko 'eni te ne tokoni ke langa ha ngaahi a'usia, mahino mo e fakalotoa 'a e kakai ki he monomono

Fakamamafa'i 'a e ngaahi vete'anga te ne lava 'o faka'ai'ai 'a e falala pe kiate kitautolu.

<p>NGAAHI UHO'I PALOPALEMA Ko e ha e 'uhinga 'oku 'ikai ke ngaahi pe monomono fakalelei?</p>	<p>NGAAHI VETE'ANGA Ko e ha e me'a ke fai ke vete'aki 'a e palopalema?</p>	<p>KO KINAUTOLU 'E ALA KAU MAI. Ko hai 'e kau mai ke tokoni ki hono vete 'a e palopalema - pe tokoni ki he ta'ofi 'a e palopalema 'i he kamata'anga pe?</p>
<p>Ngaahi Sipinga: Si'isi'i 'o e ma'u'anga pa'anga/ivi fakapa'anga</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ma'u ha ngaue pa'anga • Ngaue fakataha mo ha kulupu kakai fefine ke fa'u ha feinga pa'anga, tanaki fala ke fakatau, etc • Kole ki he Kautaha NGO ke tokoni 'aki ha poloseki fakatupu pa'anga. 	<ul style="list-style-type: none"> • Husepaniti/Uaifi • 'Api • Kulupu kakai fefine • NGO, Piisikoa • Etc.
<p>Si'isi'i 'o e loto'aki, fiengaue, tokanga pe mahino.</p>		
<p>Si'isi'i 'o e poto'i 'ilo fakatekinikale 'i 'api.</p>		
<p>Kovi 'o e fetu'utaki 'i he kau palani poloseki.</p>		
<p>Ko e kau ngaue fa'u sima vai, kakai 'o e kolo, NGO, ngaahi paati katoa.</p>		
<p>'Ikai ke poto lelei fakangaue 'a e kau ngaue langa sima vai.</p>		
<p>'Ikai ke lelei e palani.</p>		

Tepile 5 Ngaahi Uho'i Palopalema mo e ngaahi Vete'anga.

Ngaue 24: Ngaahi Sitepu Hoko - Ko e tepile faingofua ki hano fa'u 'o ha ngaahi palani ki he kaha'u

Ngaahi Taumu'a:

- Tokoni'i e kau ako ken au fa'u ha ngaahi palani mo'oni ki he ngaahi ngaue 'i he kaha'u.
- Faka'ai'ai e kau ako ken au fakakaukau'i 'a e ngaahi fatongia 'e ala malava ke fai 'e he ngaahi paati tatau pe 'i loto pe 'i tu'a 'i he kolo.
- Faka'ai'ai 'a e fo'i fakakaukau ko e falala pe 'a e kolo kiate kinautolu 'i he pule'i 'o e vai.

Taimi: Houa 'e 1 ki he Houa 'e 11/2

Ngaahi Naunau: Pepa mo e ngaahi tekisita

Hokohoko:

1. Vahevahe 'a e kau ako ki he ngaahi kulupu 'o tautau toko 5 pe 6. 'Okufokotu'u atu ko e kulupu kotoa pe ke tangata pe fefine 'ata'ata.
2. Kole ki he kulupu takitaha ke nau fakakakato ha tepile tatau moe Tepile 6.
3. 'Omai katoa kinautolu fakataha pea fehu'i ki he tokotaha mei he kulupu takitaha ke ne fakamatala'i 'enau tepile takitaha.
4. Fehu'i ki he kulupu ke nau alea'i 'a e ngaahi faitatau mo e ngaahi faikehekehe 'i he'enau ngaahi tepile
5. Ngaue'aki 'a e founa te nau loto taha ki ai pea kole ki he kulupu ke nau fa'utaha 'enau ngaahi fakamatala pea fa'u ha tepile faka'osi 'e taha te ne lava 'o fakaha 'a e ngaahi sitepu mo e palani ki he kaha'u.

Note: 'Oku 'ikai ko e fatongia 'o e tokotaha fakafaingofua pe ko e tokotaha ngaue ki tu'a ke fokotu'utu'u 'a e kolo. Fakamamafa'i ki he kau ako ko e ngaahi komiti vai 'oku 'ikai ko e founa lelei taha ia ken e tokanga'i 'a hono pule'i 'ae koloa pe fakalelei'i ha ngaahi palopalema. 'Oku 'i ai e ngaahi fa'unga lelei 'e lava pe kuo 'osi fokotu'u 'i he kolo ke nau fakakaukau'i 'a e me'a lelei taha ke nau fokotu'utu'u ki ai kinautolu.

Tepile 6 Ngaahi sitepu hoko mo e fa'u ha ngaahi palani.

Taumu'a Fakaikiiki ¹	Ngaahi Ngaue ²	Ko hai ³	'E hai ⁴	'Anefe ⁵	Ngaahi Koloa ⁶
'I Ma'asi 2005 ko e komiti vai kuo fokotu'u lelei pea fakataha fakamahina.	. Fili 'a e kau memipa 'o e komiti. . Fa'u 'enau ngaahi fatongia fakangaue. Fili e ngaahi lakanga ie . sekelitali, tauhi pa'angaa, sea etc.	Tokotaha kotoa 'i he kolo ke fili mo loto ki he kau memipa 'o e komiti.	Faifekau, taki 'o e kulupu 'a e kakai fefine, pule ako	Fepueli 2005	'A'ahi mei he kau ngaue ki tu'a (konga 'o e ngaahi 'a'ahi fakakolo angamaheni)
'I Tesema 2005 ko e 'api kotoa na'e 'i ai 'enau tokoua na'a na lava 'o fai 'a e ngaahi ngaue fakafa'ou					
'I Tisema 2005 ko e 'api kotoa pe na'e lele lelei 'aupito 'enau founa utu vai'uah.					

1. Ko e ha e me'a 'oku ke fiema'u ke fai (ie. Ko e ola fakamuimui pe tukunga) mo 'ene felave'i fakataimi?
2. Ko e ngaahi sitepu moe ngaahi ngaue 'oku fiema'u ke fai kae ma'u 'ae taumu'a.
3. Ko hai te nau kau 'i he fakahoko 'o e ngaahi ngaue?
4. Ko hai 'e fakafatongia'i 'aki hono palani mo e fakalele 'o e ngaue?
5. 'E fakahoko fakaku 'a e fo'i ngaue takitaha?
6. Ko e ha 'a e ngaahi koloa mo e ngaahi kalasi 'o e tokoni fakatekinikale 'e fiema'u? (Fakapa'anga, tangata, naunau, etc.).

Founga Ngaue Hokohoko Atu

Hili 'a e ngaahi ako, ko e tokotaha kotoa pe 'i he kolo kuo nau mahino'i eni 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ke monomono mo fakafou ma'u pe 'enau ngaahi founga utu vai'uha. Ka 'e angafefe ho'o 'ilo'i ko e kakai 'i he kolo 'oku nau ngaue'aki 'a e ngaahi me'a na'a nau ako? 'Oku ma'u katoa 'e he ngaahi 'api mo e ngaahi kolo 'a e ngaahi fiengaue, loto'aki, ngaahi koloa, 'ilo mo e ngaahi poto'i ngaue ke fakalele mo monomono 'enau ngaahi founga utu vai'uha 'i ha taimi loloa? Ko e ha e me'a 'e hoko 'i he taimi ko e 'oku 'ikai ke fakalele fakatatau ki he palani ha fo'i 'api? Ko e ha e me'a 'e tokoni ki he famili ko ia ke vete honau palopalema?

Hili hono fa'u e ngaahi palani, ko e kau memipa 'o e kolo 'oku fiema'u ke hokohoko atu pe 'a 'enau fakalele 'a 'enau ngaahi fakalakalaka kae'oua kuo ma'u 'enau ngaahi taumu'a. Ko e fakalele ko ia 'oku fiema'u ke nau tanaki ha ngaahi fakamatala hange ko 'eni:

- 'Oku 'i ai nai ha holo 'i he taimi maumau 'a e ngaahi kongokonga?
- 'Oku fufulu ma'u pe nai 'e he kakai 'enau tangike vai mo 'enau fakatali'anga vai?
- 'Oku si'isi'i 'aupito nai 'a e puke 'a e kakai mei he ngaahi mahaki fakatupu 'e he vai(fakalele)?
- 'Oku faka'au nai ke tokolahi 'a e kakai 'o e kolo tautau tefito ki he tokolahiangae 'a e kakai fefine 'oku nau kau mai 'i he ngaahi ngaue kehekehe ki hono monomono mo e fakafou 'o 'enau ngaahi founga utu vai'uha?
- 'Oku malu'i nai 'a e ngaahi tepi vai mei hono 'uli'i 'e he fangamanu?

Ko e ngaue hokohoko ko 'eni 'e kau ai 'a e:

- Ngaahi fakataha fakamahina 'a e komiti vai pe kau fakahoko ngaue.
- Faka'eke'ele ma'u pe 'a e kakai fakafou'ituitui pe memipa 'o e ngaahi 'api.
- Fai ha ngaahi alealea fakakuata 'o e ngaahi konga kehekehe 'o e kolo, eg ngaahi kulupu kakai fefine, ngaahi kulupu to'utupu pe ngaahi matu'a 'o e kolo.
- Ngaahi 'a'ahi fakata'u.

Ko e ngaahi ngaue mo e ngaahi naunau 'i hono fakalele ma'u pe 'o e fa'ahinga ngaue ni 'oku faingofua pe. Hange ko 'eni, ko e ngaahi 'api te nau hiki 'i he' enau tohi mahina pe na'e tu'o fiha 'enau fai 'a e ngaahi ngaue fakafou, 'anefe na'a nau fufulu ai 'enau ngaahi tangike, pe tu'o fiha 'a e puke honau memipa pea nau fakahoko ia ki he komiti vai. Ko e founga ko 'eni ko e fokotu'u fakakaukau pe. Fakakatoa ko e kau memipa 'o e kolo ken au faitu'utu'uni ki he ngaahi founga mo e ngaahi naunau 'e ngaue lelei ma'anautolu. Ka neongo ia 'oku mahu'inga ke manatu'i pe ko e ha pe ha founga 'e ngaue'aki kuo pau ke:

- 1) fakahoko 'i he founga tatau ma'u pe.
- 2) kau ai 'a e fakamatala 'e lava 'o fua 'o fakatatau ki he taimi; mo e
- 3) hiki mo lekooti lelei 'a e fakalakalaka ke ma'u 'a e ngaahi taumu'a fakaikiiki na'e fa'u faka'api mo fakakolo.

Ko e fakalele hokohoko 'o e ngaahi founga utu vai'uha 'oku fiema'u ke hokohoko ia 'i ha ngaahi mahina pea mo e ngaahi ta'u pea kau katoa mai ki ai 'a e ngaahi memipa 'o e kolo - kakai fefine mo e kakai tangata, tatau lo ua 'a e to'utupu mo e matu'a.

V

NGAAHI LA'I PEPA

V NGAahi LA'IPEPA MO'ONI

Ko e konga faka'osi 'oku 'i ai 'a e ngaahi la'i pepa mo'oni 'oku ne tanaki mai ha ngaahi fakamatala. Ko e ngaahi la'i pepa mo'oni ko 'eni 'oku fakataumu'a ia ke ngaue'aki ko e ma'u'anga fakamatala 'e he kau ngaue fakafaingofua'i pe ko e kau ngaue ki tu'a 'o e kolo. 'Oku saiange ke tomu'a fai 'a e ngaahi ngaue fakaako 'e he kakai 'oku kau 'i he ako ke nau fifili ki ai mo ako fakasitepu pea ma'u 'enau ngaahi fakama'opo'opo fakaekinautolu pe ki hono tufaki atu 'a e ngaahi la'i pepa mo'oni 'i he kamata'anga 'o e ako.

LA'IPEPA MO'ONI 1e
KO E NGAahi 'ULUNGAANGA LELEI 'O E TOKOTAHA
FAKAFANGOFUA LELEI.

Ko e tokotaha fakafangofua lelei...

- Falala ki he kakai kehe mo e ngaahi me'a 'oku nau malava.
- Faka'apa'apa'i 'a e ngaahi fakakaukau mo e taukei 'a e kakai kehe.
- 'Oku loto lelei ke fanongo
- 'Oku falala'anga mo anga fakatokilalo
- 'Oku sai'ia 'i he kakai mo angalelei mo ongongofua ki he'enau ngaahi fiema'u mo 'enau ngaahi ongo.
- Feliliuaki ngofua mo longo mo'ui.
- 'Oku ne talitali lelei 'a e ngaahi fakakaukau pea ne loto ke liliu ki ai.
- "Oku ne 'ilo'i lelei 'a hono ngaahi malohinga mo hono ngaahi vaivai'anga pea loto lelei ke ako.
- Poto he fakakata
- 'Oku malavalava 'ene ngaahi ngaue.
- 'Oku angamaopo fakasino mo faka'atamai.
- Mahino'i mo tui ki he ngaahi founa fakafekau'aki.
- Ngaue lelei mo ha timi pe kulupu.
- Lea mahino pea ne ngaue'aki 'a e ngaahi lea ma'ama'a mo e ngaahi setesi nounou.

LA'IPEPA MO'ONI 1e
KO E NGAahi 'ULUNGAANGA LELEI 'O E TOKOTAHA
FAKAFaingofua LELEI.

Ko e tokotaha fakafaingofua lelei...

- Falala ki he kakai kehe mo e ngaahi me'a 'oku nau malava.
- Faka'apa'apa'i 'a e ngaahi fakakaukau mo e taukei 'a e kakai kehe.
- 'Oku loto lelei ke fanongo
- 'Oku falala'anga mo anga fakatokilalo
- 'Oku sai'ia 'i he kakai mo angalelei mo ongongofua ki he'enau ngaahi fiema'u mo 'enau ngaahi ongo.
- Feliliuaki ngofua mo longo mo'ui.
- 'Oku ne talitali lelei 'a e ngaahi fakakaukau pea ne loto ke liliu ki ai.
- 'Oku ne 'ilo'i lelei 'a hono ngaahi malohinga mo hono ngaahi vaivai'anga pea loto lelei ke ako.
- Poto he fakakata
- 'Oku malavalava 'ene ngaahi ngaue.
- 'Oku angamaopo fakasino mo faka'atamai.
- Mahino'i mo tui ki he ngaahi founa fakafekau'aki.
- Ngaue lelei mo ha timi pe kulupu.
- Lea mahino pea ne ngaue'aki 'a e ngaahi lea ma'ama'a mo e ngaahi

LA'IPEPA MO'ONI 2
KO E KAU MAI MO E PULE'I FAKAKOLO.
GAAHI FAKAKAUKAU KE ALEA'I

Kehekehe 'i he loto kolo

Ko e kolo 'oku fa'u'aki ha kakai fakafo'ituitui mo 'enau ngaahi sio moe fakakaukau tupu mei he'enau ngaahi a'usia fakaekinautolu. Ko e kakai fakafo'ituitui ko 'eni 'oku 'i ai 'enau ngaahi kulupu kehekehe tupu mei he'enau ngaahi felave'i mo e kakai kehe'i he kolo. Hange ko 'eni, ko ha fefine 'i he kolo 'e 'uhinga ia ko e me'a kehekehe ki he kakai tokolahi 'o e kolo kau ai 'a e faiako, uaifi, 'ofefine, fa'e, tokoua, memipa 'i ha siasi, tokotaha pole 'i ha to'utupu mo e kaume'a. 'E 'ikai lava ke ma'u ha fakakaukau tautau mo ha taha kehe 'i hono kolo. Ko 'ene ngaahi fakakaukau mo 'ene ngaahi sio 'e liliu ia fakafalala ki he 'isiu, ngaahi tukunga fakaikiiki mo e ngaahi felave'i fakafo'ituitui 'oku ne ma'u mo e kakai 'oku kau ai.

Ko e kau mai fakakolo 'e lava pe ke fakamatala'i 'i ha ngaahi founa kehekehe ka ki he ngaahi taumu'a ngaue fakakolo, 'oku mahu'inga ko e tokotaha kotoa p eke ne mahino'i 'a e mahino tatau. Fakakatoa, ko ha founa 'e ngaue'aki 'e he kau memipa 'o e kolo 'a honau ngaahi ivi malava me'a, ivi mo e koloa ke tataki mo fakahoko ha ngaue ke fakalelei'i honau tukunga. Ko e ngaahi kulupu kehekehe 'i he kolo te nau ngaue longomo'ui ke fakakaukau'i ko e ha 'a e ngaahi fakalalakaka 'oku fiema'u, pea 'e angafefe ke palani, fakahoko mo pule'i 'a e ngaahi fakalalakaka ni. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi sitepu kehekehe 'o e kau mai. Ko e kau memipa 'o e kolo 'oku nau nga'unu mei he 'ikai ke fiekau ki he sitepu kau malohi mo e pule'i 'i he lahiange 'enau ma'u 'a e ngaahi fatongia ken au matuituiaki fakakatoa 'iate kinautolu pe. Ko e kau mai ki he ngaahi ngaue fakalalakaka 'a e kolo fakakatoa mo hono lelei 'oku 'ikai faingofua. Ko e kehekehe 'oku ne fakamahino mai ko e tangata ko e me'a mo'ui 'oku 'ikai faingofua - pea ko e me'a ia 'oku ne ngaahi ai 'a e tangata ke fakatupu manako!

Ko e ha 'a e pule'i?

'Oku tau pule'i 'a e ngaahi me'a lahi 'i he 'aho kotoa 'i he 'etau mo'ui. Fakakaukauange ki ha'o pule'i ho 'api pe ko ho'o pa'anga pe ko ho'o ngoue. Ko e ha e me'a 'oku kau ai?' Oku 'ikai ke tau fa'a fakakaukau ki he ngaahi me'a ni 'i he ngaahi founa ko ia. Ka ko e pule'i 'o ha kalasi ngaue pe 'oku ne fiema'u e palani, fokotu'utu'u ha founa, fa'u ha ngaahi taumu'a, mo e 'amanaki 'e ma'u 'a e ola fakatatau ki ha taimi tepile neongo pe 'oku nounou pe loloa. 'Oku kau mai ai pea mo e fa'ufa'u ngaahi fatongia mo e ngaahi ngaue, fa'u tu'utu'uni, fakafelave'i, fetu'utaki, fakahoko mo e vete palopalema. Ko e pule'i 'oku kau ai 'a e ngaahi me'a kehekehe fakasosiale, tekinikale mo e fakapa'anga. 'E angafefe ke fakakau mai 'a e ngaahi me'a ni 'i ha fo'i ngaue uki fakakolo?

**Pule'i fakakolo 'oku langa ia 'i he kau mai fakakolo
ka 'oku ki'i kehe mo hoko lahi atu...**

- Ko e kolo 'oku ne pule'i 'a e fakalele 'o 'enau founa ma'u'anga vai pea mo hono ngaue'aki. Ka neongo ia 'oku 'ikai ke fiema'u 'a e kolo kotoa pe ke pehe 'a e fo'i fatongia ko ia.
- Ko e ngaahi fakakaukau 'a e ngaahi kongokonga kotoa 'a e kolo 'oku ha ia 'i he ngaahi tu'utu'uni fakapule. Ko ha kolo 'oku malohi 'aupito 'a 'enau taki fakakolo ko e tupu'anga lahi ia 'o e ola lelei 'enau ma'u'anga vai pule'i fakakolo. Ko e kakai fefine 'oku nau fu'u mafai lahi 'aupito ki he pule'i 'o e ma'u'anga vai fakakolo.
- 'Oku hanga 'e he kolo 'o fekau'i e kakai ken au tanaki pa'anga ki he langa mo e monomono 'enau founa ma'u'anga vai. Ko ha tanaki pa'anga lahi 'a e kolo 'oku fiema'u ia ki ha ola lelei.
- Ko e pule'i fakakolo ko e founa 'oku 'ikai ko ha fo'i fomula tukupau ki he ngaue'aki lelei 'o e ngaahi koloa 'i he kolo pea mo e tokoni 'oka fiema'u mei he NGO, ngaahi fakafofonga 'o e Pule'anga, ngaahi kautaha fakafeitu'u mo e ngaahi kautaha fakatautaha.
- Ko e ngaahi fakafofonga tokoni te nau 'omai e ngaahi fale'i mo e poupou fakatekinikale ka ko e ngaahi tu'utu'uni mahu'inga 'oku fa'u ia 'e he kolo. Ko ia ai 'oku fiema'u ha mahino lelei 'o e ngaahi koloa 'oku fiema'u.
- Ko e kau memipa 'o e kolo mo e kau ngaue tu'uma'u 'a e fakafofonga 'oku nau ma'u ha ngaahi taukei fo'ou mo e falala 'i he fakahoko kinautolu. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi founa makehe ki hono langa hake 'a e mafai mo e ivi 'oku fa'a fiema'u. 'Oku ki'i faingata'a ia ki he kau ngaue tu'uma'u 'o e fakafofonga ka 'i hono faka'osi 'oku fakafiemalie.
- Ko e kau tokoni 'e kau ai 'a e NGO, ngaahi fakafofonga fakapule'anga, ngaahi kautaha fakafeitu'u, ngaahi kautaha fakafou'ituitui mo e ngaahi kolo kehe. Ko e felalave'i 'i he kau tokoni 'e lava p eke liliu mei he taimi ki he taimi ka e fakautuutu 'a e langa 'a e kolo ke pule'i 'enau me'a 'anautolu 'o kamata ke fili ma'anautolu 'a e poupou 'oku fiema'u.
- Ko e ngaue fakataha 'i ha ngaahi kolo 'e lava p eke fu'u mahu'inga 'i he vahevahe 'o e koloa 'o ha ngaahi poloseki na'e 'osi fakahoko 'i ha ngaahi kolo kehe 'o fakafou 'i he ngaahi felave'i fakakolo. Ko e ngaahi kolo te nau lava pe 'o tokoni'i takitaha 'a e ngaahi kolo kehe 'aki 'enau vahevahe 'enau 'ilo mo e taukei pea mo e fakafa'utaha 'enau koloa ke 'omai 'aki 'a e tokoni fakatekinikale.
- Ko e ngaahi faingamalie 'o e pule'i fakakolo 'oku hulu atu ia 'i he vai. Ko e pule'i fakakolo te ne langa 'a e falala mo fakatupu faka'ai'ai ha ngaahi ngaue fakalakalaka lahi.
- Ko e pule'anga 'e hokohoko atu 'ene fai 'a e ngaue mahu'inga. Ko e pule'i fakakolo 'oku ola lelei lahitaha 'i he taimi 'oku 'i ai ai 'a e poupou fakapule'anga malohi.
- 'Oku kei toe lahi pe 'a e ngaahi me'a ke ako fekau'aki mo e Pule'i fakakolo, tautautefito ki he loto mo e poupou 'a e ngaahi kolo ken au fua 'enau ngaahi ma'u'anga vai pea mo e ivi 'o e ngaahi fakafofonga poupou 'i he 'enau ngaahi fatongia fakafaingofua

Liliu mei he Community Management Today, IRC International Water and Sanitation Centre

LA'IPEPA MO'ONI 3 VAI'UHA MO E MO'UI LELEI

NGAAHI MAHAKI FAKATUPU 'E HE FAKAVEVEA 'A E FANGAMANU.

Ko e me'a mo'ui mei he fakavevea 'a e tangata mo e fanga manu 'e lava p eke a'u ki he ngutu pea fakatupu puke ki ha taha mo fakatupu fakalele. Ko e ngaahi me'a mo'ui ko 'eni 'e lava pe ke pipihi 'o fakafou 'i he nima, vala, me'akai, ipu, peleti mo e me'a ngaue 'oku ngaue'aki ki he kai mo e inu.

Ko e ngaahi tepi 'o e ngaahi tangike vai'uha 'oku tanaki ai e vai 'e lava pe fakapipihi ki ai pea mafola ai e mahaki

NGAAHI MAHAKI FAKAMAFOLA 'E HE NGAAHI 'INISEKITE

Ngaahi mahaki hange ko e tengi mo e malelia 'oku fakamafola 'e he 'inisekite. 'Oku lava ke fanau 'a e namu 'i he ngaahi loto tangike vai pe 'i ha ano vai 'i he fakatali pe 'i ha ngaahi tangike mama pe ngaahi tepi mama pea fakamafola e mahaki.

NGAAHI MAHAKI FELAVE'I MOE SI'ISI'I 'A E VAI.

Ko e kaukau ma'a 'oku fiema'u ia ken e ta'ofi 'a e ngaahi mahaki hange ko e veli.

Lolotonga 'a e ngaahi la'ala'a ko e kaukau 'o 'ikai 'i he taimi tatau ma'u pe koe'uhi ko e nounou 'a e vai ten e tokoni'i 'a e ngaahi mahaki ke toe koviangē.

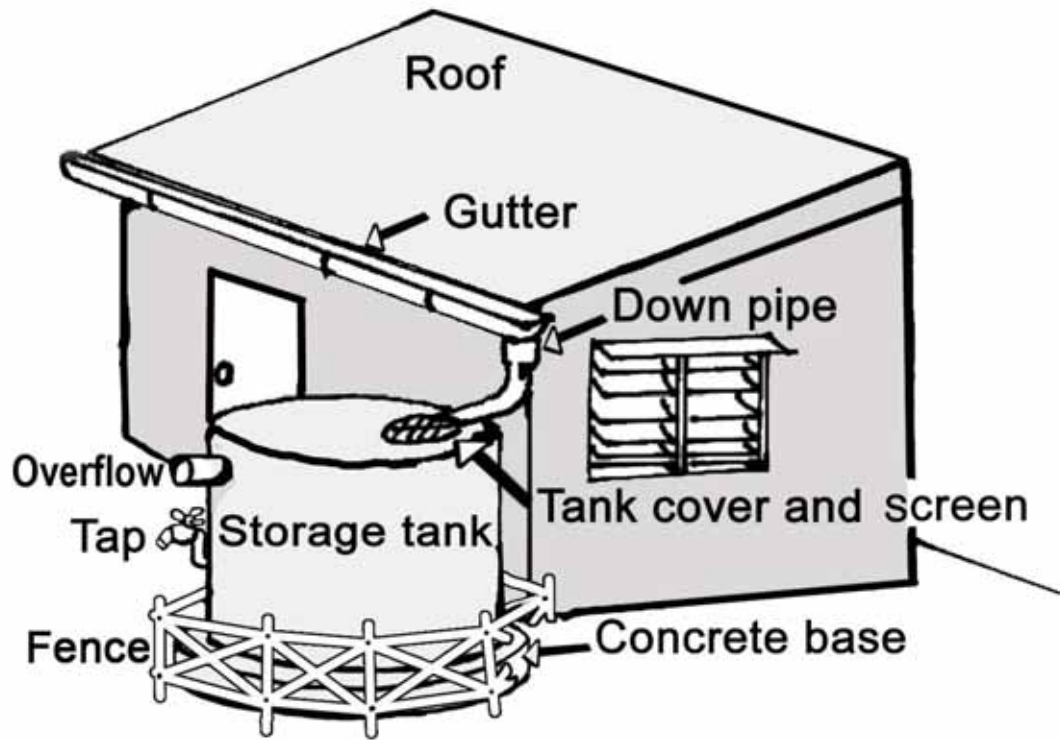
'Oku anga fefe 'a e felava'i 'a e vai'uha mo ho'o moui lelei.

NGAAHI MAHAKI FANAU'I 'E HE VAI

Ko e ngaahi me'a mo'ui fakatupu mahaki 'e lava pe ke 'i he vai inu pea ne fakatupu ha ngaahi mahaki hange ko e fakalele, kolela mo e taifoti.

Ko e vai'uha 'oku tatanaki 'i he tangike vai 'e lava p eke 'uli'i mo fakatupu mahaki mei he ngaahi la'I'akau mo e fakaveve 'a e manupununa mo e kuma 'oku ngangana ki he loto tangike vai.

LA'IPEPA MO'ONI 4
NGAAHI KONGA 'O HA FOUNGA UTU VAI'UHA

LA'IPEPA MO'ONI 5 KO E METULIKI KUO FAKAKAKATO

THE MATRIX Maintenance and Repair of Rainwater Harvesting Systems

KONGA	MONOMONO MO E NGAAHI FAKAFO'OU	TU'O FIHA?	NGAAHI NAUNAU	NGAAHI ME'A NGAUE
'Ato	<p>Fufulu e 'ato 'aki 'a e vai 'i he taimi 'oku efua tanaki ai e efu mo e 'uli pea 'oua 'e fakatali 'a e vai fufulu 'i loto tangike kae fakatafe ki tu'a.</p> <p>Tutu'u 'a e ngaahi 'akau 'oku ofi ki he ngaahi tangike.</p> <p>Fakafo'ou e ngaahi la'i kappa popo.</p> <p>Monomono 'a e ngaahi avaava ke malu e tafengavai.</p> <p>Vali'i 'o kapau 'oku 'ume'umea 'o ngaue'aki 'a e vali totonu.</p>	<p>Vakai'i fakamahina pea tautautefito hili ha la'ala'a fuoloa mo e afa mo e matangi malohi.</p> <p>'O ka fiema'u.</p> <p>'O ka fiema'u.</p> <p>'O ka fiema'u.</p> <p>'O ka fiema'u.</p>	<ul style="list-style-type: none"> · Kapa 'ato · fale · vali · vai 	<ul style="list-style-type: none"> · kili · fa'o · hamala · polosi
Fakatali	<p>Fufulu 'a e fakaveve 'a e manupuna, lau'i'akau etc 'aki 'a e vai.</p> <p>Vakai'i mo fakafo'ou 'a e ngaahi fakatali.</p> <p>Fakalahi e ngaahi fakatali ke lahi e vai 'oku tanaki.</p> <p>Tokanga'i 'oku fakaheihei 'a e fakatali ke tafe lelei 'a e vai pea ta'ofi 'a e tanaki ai 'a e vai, 'uli, efu 'i ha feitu'u, etc</p>	<p>Vakai'i fakamahina kae tautautefito ki ha taimi loloa 'o e la'ala'a mo e afa mo e matangi malohi.</p> <p>'O ka fiema'u.</p> <p>'O ka fiema'u.</p>	<ul style="list-style-type: none"> · vai · fakatali · henga fakatali · ngaahi naunau ki he fakatali 	<ul style="list-style-type: none"> · polosi · sikulutulai -va · ngaah sikulu · hamala · ngaahi fa'o · levolo
Tangike	<p>Fufulu (Sio ki he la'ipepa mo'oni 6)</p> <p>Fakafo'ou e ngaahi mama.</p> <p>Faito'o</p>	<p>Tu'o taha he ta'u</p> <p>'O ka fiema'u</p> <p>(Sio ki he ongo la'ipepa mo'oni fika 7 & 8)</p>	<ul style="list-style-type: none"> · vai · faito'o · sima · 'one'one · efuefu · tapuni totonu 	<ul style="list-style-type: none"> · polosi · savolo · palou · kili · tulele

KONGA	MONOMONO MO E NGAahi FAKAFO'OU HOKOHOKO	TU'O FIHA?	NGAAHI NAUNAU	NGAAHI ME'A NGAUE
TEPI VAI	<p>Monomono e ngaahi tepi vai mama. Kapau ko e ngaahi tepi fo'ou 'oku fiema'u 'oku sai 'a e ngaahi tepi palasa he 'oku fefeka ange.</p> <p>Holo matu'u 'a e ngaahi vai hulu ke 'oua 'e tanaki 'i he lalo tepi.</p> <p>Laku ha makamaka pe 'one'one 'i he lalo tepi ke tokoni ki he tafe 'a e vai.</p>	<p>'O ka fiema'u</p> <p>'O ka fiema'u</p> <p>'O ka fiema'u</p>	<ul style="list-style-type: none"> · tepi vai · uasa · tepi palama · kulu · ualapa · makamaka/'one'one 	<ul style="list-style-type: none"> · sipana · vili · ngaahi palaea · sikulu tulaiva
Paipa ki he Tangike	<p>Monomono 'a e ngaahi avaava pea fakafo'ou 'a e uaea namu 'o kapau 'oku maumau.</p> <p>Tokanga'i ke 'oua 'e 'i ai ha ngaahi ava 'e ala hu ai e namu ki loto pe tu'a.</p> <p>Monomono ha ava 'i he ngaahi paipa piko</p>	<p>'O ka fiema'u</p> <p>'O ka fiema'u</p> <p>'O ka fiema'u</p>	<ul style="list-style-type: none"> · uaea kupenga ukamea ta'eto'i. · tuaine · paipa PVC · kulu 	<ul style="list-style-type: none"> · ngaahi palaea · ngaahi me'a kosi kapa
Paipa hake'anga vai	<p>Fakapipiki ke ma'u 'aupito 'a e uaea namu ki he ngata'anga 'o e paipa hake'anga vai.</p> <p>Tokanga'i ke 'oua 'e 'i ai ha ngaahi ava 'e ala hu ai 'a e namu ki loto pe ki tu'a.</p> <p>Fakafo'ou 'a e uaea namu 'o kapau 'oku maumau.</p>	<p>'O ka fiema'u</p> <p>'O ka fiema'u</p> <p>'O ka fiema'u</p>	<ul style="list-style-type: none"> · uaea kupenga · tuaine 	<ul style="list-style-type: none"> · ngaahi palaea · ngaahi me'a kosi kappa
'A	<p>Tokanga'i ke ma'olunga mo malohi fe'unga takatakai 'i he tangike vai mo e ngaahi feitu'u tanaki'anga vai ke ta'ofi 'i tu'a 'a e fanga puaka, fanga kuli mo e tamaiki iiki.</p> <p>Fakafo'ou ha ngaahi ava pe maumau ki he 'a.</p>	<p>'O ka fiema'u</p> <p>'O ka fiema'u</p>	<ul style="list-style-type: none"> · uaea 'a · ngaahi pou 	<ul style="list-style-type: none"> · ngaahi fa'o · hamala · huo sipeiti
Ngaahi me'a ngaue ki he fufulu 'o e fakatali	<p>To'o 'a e paipa mei he tangike ke fakatafe 'a e vai ki tu'a. Fakama'u ke ma'u lelei hili 'a e fufulu 'o e fakatali</p>	<p>Kimu'a pea tanaki e vai, mo tautautefito hili ha taimi la'ala'a fuoloa, afa pe matangi malohi.</p>	<ul style="list-style-type: none"> · paipa PVC · ngaahi fittingi paipa 	<ul style="list-style-type: none"> · vili paipa

La'IPEPA MO'ONI 6
FOUNGA HONO FUFULU HO'O TANGIKE VAI

Manatu'i ke fufulu tu'o taha 'i he ta'u.

Te ke fiema'u leva 'a e ngaahi me'a ni:

- Huhu'a kololaine(hange ko e tesi pe seniola) pe ngaahi fo'i'akau kololaine
 - kane
 - polosi
 - me'a malu'i 'o e mata mo e nima(mata sio'ata, kofunima ulapa)
1. Fakatafe 'a e vai ki tu'a kae'oua kuo levolo tatau mo e tepi vai. Fakatafe ha vai ki loto ken e fufulu ke ma'a 'a e tangike mei he ngaahi 'uli.
 2. Tanaki ha hina bleach 'e taha pe X ngaahi fo'i'akau kololaine ki he toenga vai 'i he tangike.
 3. Hifo ki he loto tangike. Ngaue'aki e polosi olo ke ma'a 'a e faliki mo e tafatafa'aki 'o e tangike.
 4. Tou 'a e vai mo e faito'o ki tu'a 'aki 'a e kane.
 5. Fakafonu e tangike 'aki ha vai.
 6. Tuku 'a e vai ke pot aha 'i he tangike vai pea toki ngaue'aki.

NGAUE'AKI HA NGAARI ME'A MALU'I TOTONU 'O E NIMA MO E MATA 'I HE TAIMI 'OKU KE TEUTEU MO ALA 'I HE NGAARI HUHUA KOLOLAINE KE FAKAHAOFI KO E MEI HE VELA HO KILI PE KOVI HO MATA.

LA'IPEPA MO'ONI 7 FIKA'I 'A E LAHI 'O E VAI 'I HO'O TANGIKE

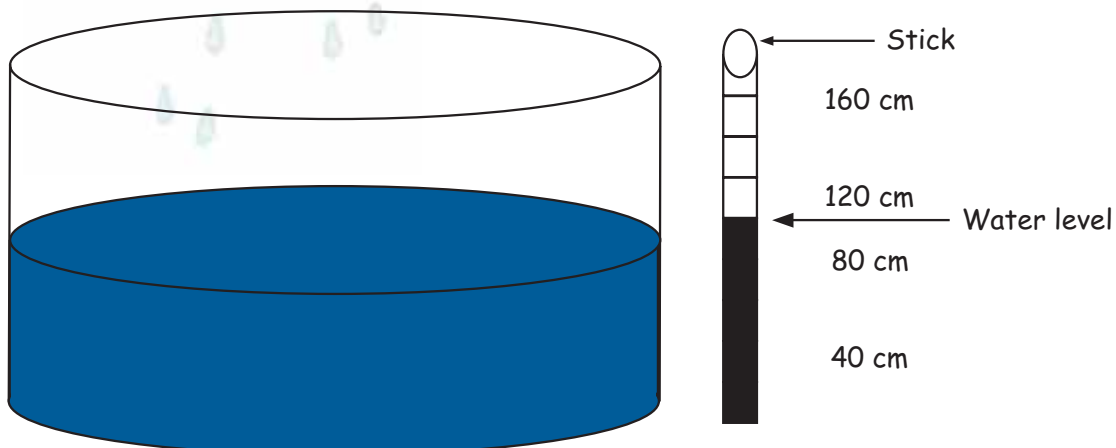
Ko e lahi 'o e ngaahi tangike vai na'e 'osi langa 'i 'Utungake mo Matamaka ki he Poloseki Faka'ali'ali ko 'eni 'i Vava'u na'a nau sipinga tatau 'o fe'unga mo e kalani 'e 3000 pe kiupiki mita 'e 11 (lita 11,000) honau lahi. Ke fika'i 'a e ma'olunga 'o e levolo 'o e vai:

1. Ngaue'aki ha va'akau loloa, ma'a mo matu'u.
2. Fakahu e va'akau he ava 'i 'olunga 'o e tangike kae'oua kuo a'u ki he faliki 'o e tangike vai.
3. Ngaue'aki ha lula pe tepi, fua 'a e konga viviku 'o e va'akau 'i he senitimita(cm).

'I he tepile 'i lalo te ke lava 'o lau ai 'a e lahi 'o e vai 'oku fakafuofua'i.

Ma'olunga 'o e levolo 'oe vai 'I he tangike(konga viku 'o e va'akau)(cm)	Fakafuofua ki he lahi 'o e vai 'I he tangike(lita)	Fakafuofua ki he lahi 'oe vai 'I he tangike(kalani)
15	1000	260
30	2000	560
45	3000	840
60	4000	1120
70	5000	1310
85	6000	1590
100	7000	1870
115	8000	2150
130	9000	2430
145	10000	2710
160	11000	3000

'I he sipinga 'oku ha 'i lalo, ko e ma'olunga 'o e levolo 'o e vai 'i he tangike kalani 'e 3000 'oku meimei senitimita 'e 100. Mei he tepile 'i 'olunga ko e fakafuofua ki he lahi 'o e vai 'i he tangike 'e ki'i si'isi'i hifo 'i he lita 'e 7000 pe kalani 'e 1870.

LA'IPEPA MO'ONI 8 FA'ITO'O HO'O TANGIKE VAI'UHA

Te ke faito'o ho'o tangike 'i he taimi koe taha pe lahiange 'o e ngaahi tukunga ko'eni 'oku hoko:

- Ko e kakai 'oku nau puke mei he inu 'o e vai pea 'oku langa honau kete mo fakalele.
- Ko e fakavevea 'a e fanga manu pe tangata, kau ai mo e manupuna 'oku hu ki loto 'i he tangike.
- Hili 'a hono fakafo'ou pe monomono 'a e tangike 'a ia na'e hu 'a e kakai ki he loto tangike.
- Ko e vai kuo 'osi hono sivi pea 'oku 'iloa ai 'a e pekitalia.

1. Fika'i 'a e lahi 'a e vai 'i ho'o tangike(Sio ki he La'ipepa Mo'oni 7)

2. Tanaki 'a e $\frac{1}{2}$ hina(125ml) 'o e faito'o (peseta 'e 4 'o e kololaine) ki he vai lita 'e 1000 'oku 'i he loto tangike.

Lahi 'o e vai 'i he tangike

Lita 1000
Lita 2000
Lita 3000
Etc.

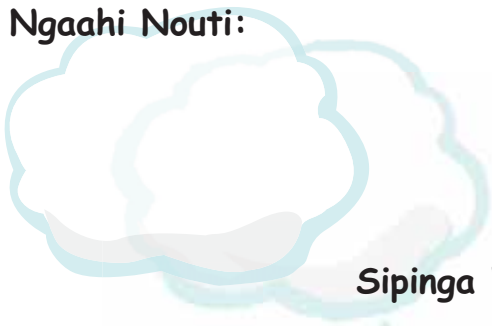
Lahi 'o e faito'o

125 ml
250 ml
375 ml
Etc.

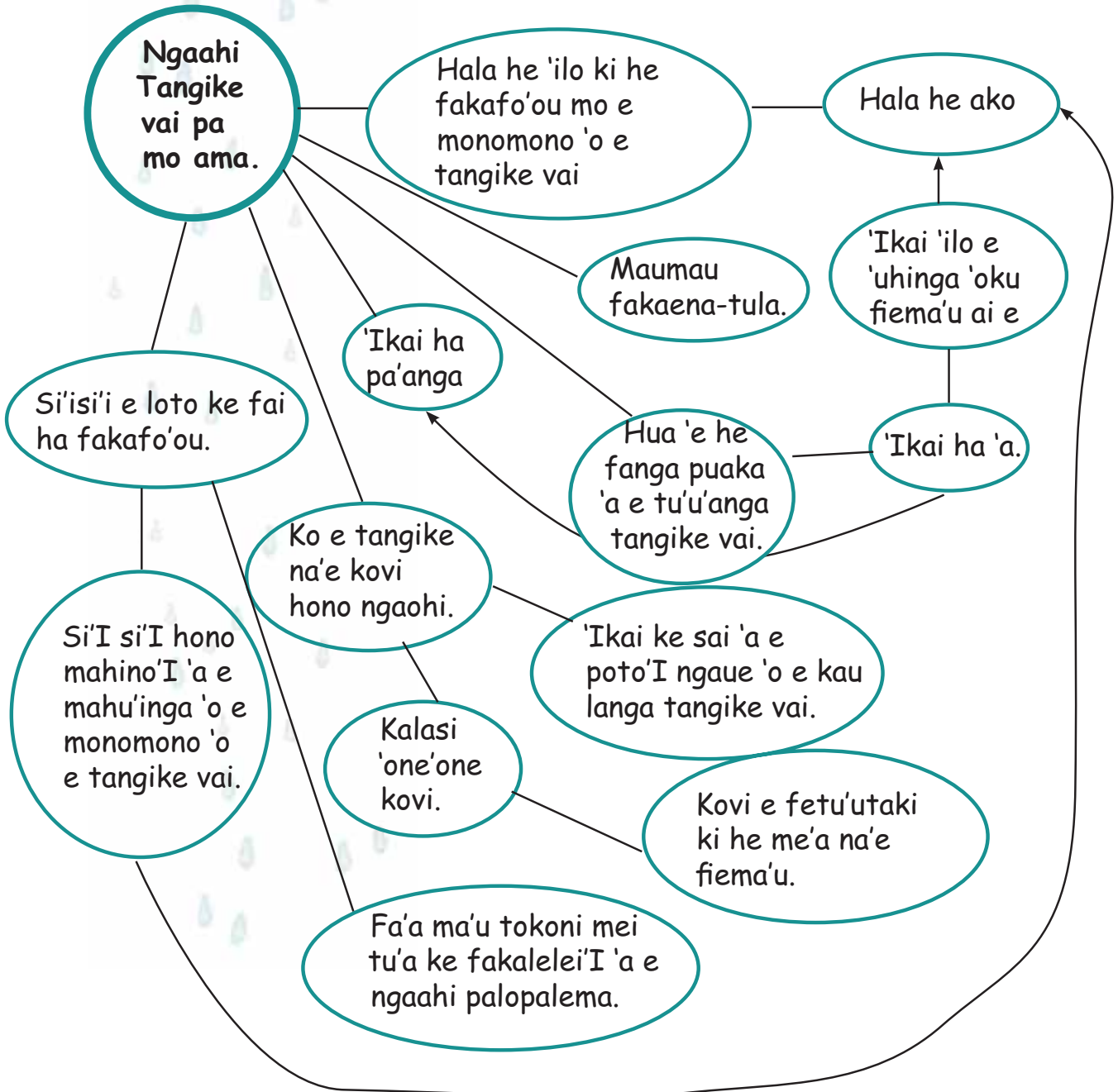
3. Tatali ke 'osi e houa 'e 24 hili ho'o 'ai ki ai 'a e faito'o kololaine pea ke toko inu 'ae vai, ko e taimi fe'unga ia ke faito'o ai 'a e vai. Ka 'i ai ha nanamu pe ifo 'I he vai 'oku ngali kehe 'e mole pe ia hili ha ki'i taimi si'isi'i. Kapau ko e ifo 'o e kololaine 'oku 'ikai ke fe'unga pea ke haka e vai ki ha miniti 'e 5 nai pea ke toki inu ia.

Manatu'i ke ke tui 'a e me'a malu'i totonu 'o e nima mo e mata 'i he taimi 'oku ke teuteu ai mo ala 'i he ngaahi huhu'a kololaine ke ta'ofi ko e mei he vela ho kili mo e maumau ki ho mata.

Ngaahi Nouti:

Sipinga 'o e pula ngaue fakaako.

Ngaahi Nouti:

Ka fiema'u ha fakamatala lahiange fetu'utaki ki he:

SOPAC Secretariat
Private Mail Bag
GPO, Suva
Fiji Islands
Phone: (679) 338 1377
Fax: (679) 337 0040
<http://www.sopac.org>

United Nations Environment Programme
P.O. Box 30552
Nairobi
Kenya
Phone: (254 2) 621234
Fax: (254 2) 623927
<http://www.unep.org>

